

Šehid Murteza Mutahari
HAFIZOV IRFAN

Naslov izvornika

عرفان حافظ

Likovno oblikovanje
TARIK JESENKOVIĆ

Urednik
MUNIB MAGLAJLIĆ

Šehid Murteza Mutahari

HAFIZOV IRFAN

Preveo s perzijskog
SEDAD DIZDAREVIĆ

Fondacija "MULLA SADRA" u Bosni i Hercegovini
Sarajevo, 2009.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

28-27

MOTAHARI, Morteza

Hafizov irfan / Murteza Mutahari ; preveo s perzijskog Sedad Dizdarević. – Sarajevo : Fondacija “Mulla Sadra” u Bosni i Hercegovini, 2009. – 133 str. ; 21 cm

Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-820-44-1

COBISS.BH-ID 17295878

U ime Boga!

PREDGOVOR

Knjigu *Hafizov irfan* čini niz predavanja koja je rahmetli profesor Murteza Mutahari održao na Teološkom fakultetu Teheranskog univerziteta tokom 1980. godine. Prvi put je objavljena nakon šehadeta profesora Mutaharija. Prva izdanja knjige objavljena su pod naslovom *Mjesto posmatranja tajne*. S obzirom na činjenicu da su prethodna izdanja sadržavala određene nejasnoće i pri njihovoј pripremi za štampu nije obraćana pažnja na sve pojedinosti, pristupili smo ponovnom preslušavanju Mutaharijevih govora i uklanjanju nedostataka iz prethodnih izdanja. Ovo izdanje, u odnosu na njih predstavlja ispravljenu i prečišćenu verziju.

Profesor Mutahari je na marginama Hafizovog *Divana* ispisivao zabilješke koje su kasnije objavljene u knjizi *Ogle-dalo pehara*. Naime, spomenuta Mutaharijeva predavanja i bilješke na marginama Hafizovog *Divana* predstavljaju dijelove iste cjeline, tako da ponekad određene teme ove knjige predstavljaju tumačenje navedenih bilješki.

Također, profesor Mutahari je u uvodnom dijelu knjige *Materijalizam u Iranu*, govoreći o uzrocima naklonosti ka materijalizmu, istakao da je pogrešno predstavljanje određenih osoba i njihovo prikazivanje materijalistima – smiješno, nakon čega opsežno govori o samom Hafizu.

Ova knjiga, kao i ostala djela rahmetli profesora Mutaharija, na najbolji način pokazuje njegovu učenost i stručnost,

te u skladu sa zadatom temom obiluje čestim ispoljavanjima irfansko-mističnog naboja, što ukazuje na duhovnu i irfansku dimenziju pišćeve ličnosti. Možda je upravo to razlog zbog kojeg je ovo djelo naišlo na izuzetan prijem kod čitalaca.

Nadamo se da će ovo djelo – koje je ustvari opsežna elaboracija islamskog misticizma, tj. irfana – predstavljati duhovnu popudbinu i smiraj srca zaljubljenicima u Božiji put.

Od Uzvišenoga Gospodara tražimo da nas pomogne na putu služenja!

Vijeće za nadzor objavljivanja djela profesora Murteze Mutaharija.

PUTEVI UPOZNAVANJA HAFIZA

Tema naše rasprave može se nasloviti sa *Hafizov irfan*. Poznato je da je Hafizov *Divan* od davnina slovio kao irfansko djelo. U klasičnoj perzijskoj književnosti postoji velik broj sličnih djela, ali je mali broj onih koja su istinski irfanska. Naime, nema puno divana ili zbirki poezije na perzijskom jeziku koje drugi smatraju irfanskom i čiji je pisac zaista bio arif, te je svoja mistična i duhovna iskustva i osjećanja pretočio u poeziju. Takva djela su uglavnom oponašanja, a ne originali. Dakako, postoje i originalna irfanska djela među kojima svakako treba izdvojiti Attarov, Irakijev i Magribijev divan poezije, ali najpoznatiji i najistaknutiji iranski divani su svakako Hafizov *Divan* i *Divan* Dželaluddינה Rumija Mevlane.

Ukoliko želimo govoriti o Hafizovom irfanu, trebamo se prije svega upoznati sa islamskim irfanom, koji ima svoju teorijsku i praktičnu dimenziju. U nastavku ćemo govoriti o praktičnom irfanu.

Praktični irfan

Praktični irfan ili, kako se još naziva, *tarikat* jeste putovanje čovjeka ka Bogu ili, drugim riječima, tumačenje različitih stanja i stepena na putu ka Gospodaru – od prve deredže, to jest “stepena budnosti”, do posljednje deredže ili spajanja sa Bogom. Arifi ovaj put nazivaju *tevhidom*. Po mišljenju arifa, istinski tevhid nije moguć bez spajanja sa Bogom i u skladu s tim, stepeni prije posljednjeg ne mogu biti nazvani tevhidom. Pogledate li djelo *Menazilus-sairin* Abdullaха Ensarija, koje je prevedeno na perzijski jezik, vidjet ćete da se u njemu

govori o duhovnim postajama, stepenima salikâ, tj. duhovnih putnika. Ensari govori o stotinu duhovnih postaja, koje dijeli u zasebne skupine od po deset i objašnjava ih do najsitnijih pojedinosti. Po mišljenju arifa, irfan je pitanje iskustva i truda. U skladu s tim, praktični irfan je najbliži nauci jer se u pogledu oslanjanja na iskustveno i eksperimentalno može uporediti sa današnjim naukama. Na Zapadu ovakve nauke nazivaju "unutrašnjim iskustvima". U tom pravcu Abdurahman Badavi,¹ koji poput Ikbala Lahorija u svojim izlaganjima koristi zapadnjačku terminologiju, naziva sufiski duhovni put unutrašnjim iskustvom. Sa stanovišta psihologije, to je nepoznata dolina, koju ne može pojmiti svaki psiholog, jer sve dok čovjek sam ne stupi na polje duše, ne može o tome davati nikakve zaključke. Samo arif psiholog može tvrditi da ima mogućnost spoznati i objasniti psihologiju irfana. Od savremenih teoretičara psihologije samo se jedan – koliko je meni poznato – bavio istraživanjem na ovom polju, a to je istaknuti američki filozof i psiholog William James, koji je na neki način bio i moj savremenik. Napisao je knjigu *Gnostička istraživanja*, a dio te knjige je preveden na perzijski jezik pod naslovom *Vjera i psiha*. Bio je veoma religiozna i općenito produhovljena osoba, tako da je svoje pacijente posmatrao upravo s tog stanovišta i sam je duboko vjerovao u postojanje duhovnih stanja.

U svakom slučaju, ovo je veoma značajno, jer osnovno pitanje praktičnog irfana jeste rasprava o čovjeku i njegovoj mogućnosti spoznaje: od njegove zemaljske dimenzije do najuzvišenijih stepena, koje Kur'an naziva susretom sa Bogom ili viđenjem Boga: *Ti ćeš, o čovječe koji se mnogo trudiš, trud svoj pred Gospodarom svojim naći.*²

¹ Badavi je o ovoj temi govorio prije profesora Mutaharija.

² *El-Inšikak*, 6.

Ako se želi govoriti o Hafizu i njegovom irfanu, moramo prije svega znati kakva su njegova iskustva u toj “nepoznatoj dolini”, na putu duhovnog uspinjanja, te kakva je duhovna stanja i iskustva odslikavao u svojim pjesmama. Najprije, potrebno je uporediti Hafizova duhovna iskustva i teme o kojim govorи u svojim pjesmama sa onim o čemu su pisali veliki islamski mistici. Oni koriste specifičnu terminologiju i poseban jezik, a Hafiz bez sumnje slijedi isti obrazac i istu terminologiju. Hafizova vrijednost i značaj postaju jasniji onda kada shvatimo na koji način je unosio ova duhovna iskustva u svoju poeziju.

Teorijski irfan

Drugi dio islamskog misticizma predstavlja teorijski irfan. Teorijski irfan jeste gnostičko-mistički pogled na svijet, tj. mišljenje koje jedan arif ima o svijetu i egzistenciji, što je svakako suprotno mišljenju filozofa, a posebno običnih ljudi. Islamski mistici, tj. arifi, imaju samosvojan pogled na svijet, u potpunosti različit od drugih, koji se odnosi na razmišljanje o Bogu, egzistenciji, Božijim imenima i atributima, te o čovjeku. Sa teorijskog stanovišta, tiče se iznošenja irfanskog stava o Bogu i načina Njegovog spoznavanja, te na to kako arif vidi i određuje čovjeka. Utemeljitelj irfana, tj. islamskog misticizma, kojeg neki nazivaju i filozofski irfan, čovjek koji je uokvirio i kodificirao irfan kao jedinstven filozofski i intelektualni nazor po pitanju egzistencije i bitka (mada su i prije njega pojedini islamski mistici nepovezano govorili o toj temi), dakle prvi koji je irfan odredio kao zasebnu naučnu disciplinu ili, kazano filozofskim rječnikom, uokvirio ga kao jedan filozofski pravac mišljenja i tako porazio filozofe i ostavio dubok uticaj na cjelokupnu filozofiju, tako da filozofi

nisu imali izbora nego da se povinuju i prihvate njegove stavove, bio je Muhjjiddin ibn Arebi. Otac teorijskog irfana bio je, dakle, Ibn Arebi, taj izuzetni čovjek svoga vremena.

Ibn Arebi je i na planu praktičnog irfana načinio značajne korake, tačnije od najranijeg djetinjstva bio je predan asketa i sposnik. (Naravno, nas zanima samo njegov život i nije važno da li su Ibn Arebi ili Hafiz bili u pravu ili ne ili da li su bili bezgrješni ili grješnici. Nas zanima ono što su govorili.)

Ibn Arebi je prva osoba koja je uobličila islamski misticizam i od njega načinila zaseban filozofski pravac. On je prvi protumačio pitanje *vahdetul-vudžuda*, koje, kako je poznato, predstavlja temelj teorijskog i praktičnog irfana i koje je u krajnjoj instanci cilj i suština islamskog misticizma. Odgojio je velikane koji su kasnije širili njegove ideje i misli, a oni koji su došli kasnije uglavnom su samo ponavljali ono što je on rekao. Načinio je veliki irfanski potres širom islamskog svijeta.

Ibn Arebi je bio porijeklom Arap. Njegovo puno ime je Muhjjiddin Arebi Tai Hatimi Endelusi. Arebi, jer je arapskog porijekla, Tai, jer pripada plenu Taj, Hatimi zbog toga što je potomak Adij ibn Hatima, tako da njegovo porijeklo seže do legendarnog islamskog dobrotvora po imenu Hatim Tai, a Endelusi je prozvan zato što je rođen u Endelusu. U to vrijeme današnja Španija je bila u muslimanskim rukama i nazivana je Endelus ili Andaluzija. Endelus je u tom razdoblju bio jedan od najvećih svjetskih centara i jedno od glavnih središta islamske kulture i tradicije. U svakom dijelu te prostrane države nalazili su se mnogobrojni naučni centri za književnost, filozofiju, matematiku, medicinu, irfan itd. i iz tog područja su došli neki od najistaknutijih islamskih mislilaca i znanstvenika. Nažalost, Endelus je

doživio tešku tragediju nakon što je pao u ruke kršćana. Španija nikad nakon toga nije doživjela napredak, a i danas u toj zemlji vlada jedan od najokrutnijih svjetskih diktatora, general Franko.³

Ibn Arebi je mnogo putovao po islamskom svijetu. U prvom razdoblju života uglavnom je boravio u Meki, Medini, njihovoј okolini i kod kabura plemenitog Božijeg Poslanika, s.a.v.a. U to vrijeme islamski arifi su smatrali da boravak na tim mjestima na njih ima poseban učinak. Međutim, nije to bio slučaj samo kod arifa, nego su tako smatrali i drugi. Naprimjer, Zamahšeri potiče iz područja Transoksanije, tačnije nekadašnjeg sjevernog područja Irana ili teritorije azijskih sovjetskih republika. To područje ima jako oštru klimu. Zamahšeri je iz tog područja došao u Meku i tu proveo dugi niz godina. Čudim se kako je čovjek, navikao na život u području hladne klime, mogao provesti dugi niz godina u Meki, gdje vlada topla klima, tako da je prozvan Džarullah (Božiji susjed). Zbog toga u svom tefsiru *Keššaf*, prilikom tumačenja jednog ajeta sure ‘Ankebut’, Zamahšeri kaže da ne treba zanemarivati uticaj sredine i mesta na čovjeka, jer onaj koji provede dugi niz godina u blizini Kabe najbolje zna da na tom mjestu nastaju duhovna djela kojih nema na drugim mjestima. Medžduddin Firuzabadi Širazi, pisac djela *Kamus*, također je proveo dugi niz godina u Meki.

Nisu samo arifi tako postupali. Velik broj pisaca, učenjaka i teologa, kako šiijskih tako i sunijskih, postupao je na isti način. Poznato je da je Emin Astarabadi dugo boravio u Meki i Medini, gdje je napisao i djelo *El-Fevaídul-medéniyye*

³ Napominjemo da je knjiga nastala u vrijeme dok je u Španiji trajao Frankov fašistički režim. (Prim. prev.)

(Medinske koristi). Također, Bahru-l-ulum je više godina proveo u Mekiji.

Ibn Arebi je godinama živio u Mekiji, gdje je napisao jedno od ključnih djela islamskog misticizma *El-Futuhatul-mekkije* (Mekanska otkrovenja). Tamo se susreo sa šejhom Šihabud-dinom Suhravardijem, piscem vrhunskog djela išraki filozofije *Hikmetul-išrak* (Mudrost iluminacije). Pripovijeda se da su satima razgovarali u Kabi. Smatram da je Suhravardi umnogome bio pod uticajem Ibn Arebijija. Poznato je da je Ibn Arebi napisao neka djela na polju išraki filozofije. Nakon što su se rastali, pitali su Suhravardija šta misli o Ibn Arebijiju, na što je rekao: "On je beskrajno more", dok je Ibn Arebi za Suhravardiju rekao da je bio dobar čovjek.

Ibn Arebi je imao velik broj učenika koji su napisali značajna djela na polju irfana. Jedan od njegovih najistaknutijih među njima bio je Sadruddin Konjavi, koji je ujedno bio i njegov posinak. Naime, Ibn Arebi je oženio Sadruddinovu majku, a kasnije je Sadruddin postao poznat kao njegov najodaniji učenik i sljedbenik. Sadruddin Konjavi je ustvari najbolji komentator Ibn Arebijeve filozofije i irfana.

Ibn Farid je u klasičnoj arapskoj književnosti poput Hafiza u perzijskoj. Njegov divan poezije u arapskoj književnosti ravan je Hafizovom divanu u perzijskoj, uz jednu razliku – naime, svi se slažu da je Hafiz u pogledu istančanosti i suptilnosti stihova daleko ispred Ibn Farida, a Ibn Farid je u duhovnom i irfanskom smislu ispred Hafiza. On je u svojoj poeziji raspravljaо o nekim temama i pitanjima o kojima Hafiz nije ništa rekao i koje ne susrećemo u Hafizovom divanu. Ibn Farid je bio neobična ličnost. Nije živio dugo, prema nekim historijskim podacima oko 56 godina. I on je jedan dio života proveo u Mekiji, a drugi u Egiptu. Šetao je po

obroncima mekanskih brda, često sam i pod uticajem duhovnih iskustava. Slično se ponašao i u Egiptu. Pripovijeda se da je u Meki pjevao o Egiptu, a u Egiptu o Meki. Bio je jako čudan čovjek i jedan od najneobičnijih islamskih velikana. Njegovo najpoznatije djelo je kasida *Ta'ije*, koja ima preko hiljadu distiha koji se završavaju na harf *ta*. Ovdje ćemo navesti samo jedan.

*Baš, iako bijah obličja Ademova potomstva,
Ipak u njemu svjedočanstvo je očinstva.*

Navodi se da je sve svoje pjesme napisao u stanju zanosa i posebnih duhovnih stanja.

Komentator Ibn Arebijevog djela *Fususul-hikem* Davud Kajseri bio je takav čovjek, jedan od onih koji je preporodio i “oživio” Ibn Arebija. Abdurezzak Kašani je također jedan od velikih komentatora Ibn Arebijevih djela. Dželaluddin Rumi Mevlana je bio savremenik Sadruddina Konjavija. Njih dvojica su često razgovarali i zajedno sjedili. Rumi je umro 30-40 godina nakon Ibn Arebija. Ibn Arebi je umro 635, a Dželaluddin Rumi 672. godine po Hidžri. Vrijedno je uočiti da su Dželaluddin Rumi i Hadže Nasiruddin Tusi preminuli iste godine. Mahmud Šabestari, autor kapitalnog djela *Golšane raz* (Cvijetnjak tajni), i Džami predstavljaju kasnije nastavljачe Ibn Arebijeve misli. Džami je poznat kao komentator *Fususul-hikema*, a Šabestarijeva djela obiluju Ibn Arebijevim terminima.

Ibn Arebi je izvršio velik uticaj na kasnije arife, što priznaju svi proučavaoci ove tematike. Jedan od najistaknutijih i najpoznatijih iranskih istraživača, Abdulhusejn Zarinkub, u svojoj knjizi *Vrijednost sufiskog naslijeda*, podržava ove navode i kaže: “Sufije nakon Ibn Arebija, posebno iranski

sufijski pjesnici, umnogome su se okoristili njegovim idejama i mislima.”⁴

Ibn Arebi je pisao i poeziju. Naravno, njegove pjesme se ne mogu poređiti sa Ibn Faridovim u arapskoj ili Hafizovim u perzijskoj poeziji. U svakom slučaju, napisao je mnogo pjesama, ali poezija za njega nije isto što i za druge. Njegova poezija varira poput talasa, tako da su mu pojedini stihovi vrhunac umjetničke ljepote, dok drugi spadaju u najslabija poetska ostvarenja. Prošle sedmice je profesor Badavi čitao neke Ibn Arebijeve stihove i čini mi se da posljednje stihove nije baš najbolje protumačio. Ibn Arebi krajnji cilj svoga irfana i duhovnog uspona označava u stihovima:

*Otvori se srce obličjima svim,
Gazelama pašnjak, monasima manastir.
Kuća idola, Kaba vjernika
Listovi Tevrata i svezak Kur’ana
Ljubavi vjeru pratim, okrenut ka njoj,
Uzde njene su vjera,⁵ din i iman moj*

Ibn Arebi ima veoma neobične pjesme, a jedan od onih koji se smatrao sasvim malim i poniznim u odnosu na njega bio je i Mulla Sadra Širazi.

Namjera nam je da kažemo da je Ibn Arebi otac teorijskog irfana i ukoliko želimo govoriti o Hafizovom irfanu, onda moramo upoznati Ibn Arebijev irfan i vidjeti da li je Hafiz nešto rekao o tome ili nije. Tek kada čovjek otvori raspravu o ovoj temi shvati koliko je to opsežno polje, te mi se čini neophodnim načiniti kraći uvod. Bojim se da neću uspjeti reći sve što bi trebalo.

⁴ Abdulhusejn Zarinkub: *Vrijednost sufijskog naslijedja*, Emir Kebir, Teheran, četvrto izdanje, str. 116.

⁵ Neki čitaju “ljubav”.

Da li je Hafiz bio arif?

Naslov naše rasprave je *Hafizov irfan*, što znači da prepostavljamo činjenicu da je Hafiz bio arif. S tim u vezi, neophodno je govoriti o Hafizovom irfanu, tačnije, ispitati na kojem se stepenu praktičnog i teorijskog irfana on nalazio. Danas je općenito aktuelizirano pitanje koje smo mi Iranci sami nametnuli: Da li je Hafiz uopće bio arif? To je danas glavno pitanje za Irance. Ukoliko analiziramo priloge u kojima piše o Hafizu, kako one u dnevnim listovima, tako i u naučnim časopisima, vidjet ćemo da je Hafiz po njima sve, samo ne arif. Naravno, nije moguće sve slične tvrdnje u cijelosti odbaciti i reći da nisu tačne. Možda je zaista istina da Hafiz nije bio arif i da mu ne odriču tu atribuciju neopravданo. Šta je zapravo istina? Da li je Hafiz bio arif ili nije? Danas ga uglavnom predstavljaju takvim da ga nije moguće opisati kao arifa. Irfan nije izum današnjice, nego pojava u historijskom toku koji traje više od hiljadu godina. Da li je, naprimjer, Hafiz bio tip čovjeka kao što je to bio Hadže Abdullah Ensari ili nije?

Jedan broj istraživača odlučno se protivi, ili u najmanju ruku ne prihvata da je Hafiz zaista bio arif. Potrebno je vidjeti ko je bio Hafiz. Na početku, neophodno je razumjeti kakva je on bio osoba i da li ga je moguće prihvati kao arifa. Ako ne, tu ćemo se zaustaviti. Međutim, ako ga prihvativimo kao arifa, onda treba ustanoviti kakav irfan je provodio.

Za upoznavanje Hafiza na raspolaganju imamo dva izvora koji se međusobno nadopunjaju. Prvi izvor je historija, te se postavlja pitanje na koji način je Hafiz predstavljen u historijskim djelima nastalim u njegovo vrijeme ili ubrzo nakon njega, odnosno kakva je on uistinu bio ličnost. (A svaku osobu je lakše upoznati iz izvora koji su nastali u vrijeme njenog

života, nego sedam stotina godina nakon smrti!) Drugi izvor je njegov *Divan*. Potrebno je razmotriti kako se on sam predstavlja u svome *Divanu*. Osobu je moguće upoznati preko njenog govora. Hazreti Alija kaže: “Čovjek je skriven ispod jezika.”⁶ Čovjek ne može uraditi nijedan posao i sakriti ga od drugih, a da ne bude otkriven posredstvom vlastitog jezika. U svakom slučaju, *Divan* je drugi izvor za upoznavanje Hafiza.

Oba ova izvora su dobri putevi za upoznavanje Hafiza i ponekad se u potpunosti slažu oko nekih pitanja. Pojedine dionice i pojedinosti iz Hafizovog života moguće je pronaći u historijskim vrelima, a nije ih moguće pronaći u *Divanu*. Neke stvari je, opet, moguće pronaći u *Divanu*, ali ih nije moguće shvatiti iz historijskih izvora. Naprimjer, vrhunac Hafizovih irfanskih stanja nije moguće pronaći u povijesnoj građi, jer ni jedan biograf ne može predstaviti niti opisati duhovna i irfanska stanja. Prema tome, historija se o tome nije ni izjašnjavala.

Hafiz kroz prizmu povijesti

Kakva je Hafiz bio ličnost u svome vremenu? Bio je takav da su, za razliku od pjesničke i umjetničke dimenzije, njegove druge osobine više dolazile do izražaja, čak i u odnosu na irfansku i zahidsku dimenziju. Tačnije, nije bio priznat kao pjesnik i napisao je veoma mali broj pjesama. Neki su podijelili broj pjesama za koje se može pouzdano reći da su Hafizove sa brojem godina njegovog života. Tako je jednom prilikom profesor Muhit Tabatabai, govoreći o tom pitanju, istakao da je Hafiz pisao otprilike po jednu pjesmu mjesecno, što je sasvim drugačije od pjesnika kao što su Firdusi,

⁶ *Nehdžu-l-belaga*, str. 148.

Nizami i Mevlana, koji su za života bili priznati kao vrsni i istaknuti pjesnici. Naravno, uprkos srazmjerno malom broju, Hafizove pjesme su nakon njegove smrti postale omiljene, i ne samo da je njegova slava prešla granice Širaza, nego i granice Irana. U svakom slučaju, nije napisao velik broj pjesama i za života nije bio poznat kao pjesnik, kao što nije slovio ni kao znameniti sufija ili derviš.

Pripadnici sufizma nisu bili nepoznati i imali su poznato porijeklo te veoma čvrste silsile (lance), kojima su se vezali za svoje prethodnike. Šejhovi su bili svima poznati, tako da je bilo jasno koji muridi slijede određenog šejha. Njihove silsile, kojima su povezivani sa prethodnicima, bile su svima dobro poznate, a oni su se – čak i načinom odijevanja – odvajali od ostalih ljudi. Nosili su posebne kape i posljednjih godina obavezno su uz njih bile posebne posude, zvane *keškul*, te sjekira. Nisu brijali glave, kako svjedoči i Hafiz: *Ne zna svaki onaj što glavu ne brije šta je kalenderizam*. Hafiz nije nosio sufiju odjeću, mada povremeno u stihovima o tome govori, kao naprimjer: *Hafize, odbaci ovu vunenu hirku i idi!* Ovo ipak nije dovoljan dokaz da je Hafiz zaista nosio vunenu hirku. Pored *vunene hirke*, Hafiz je u *Divanu* koristio i brojne druge sufiske termine, o kojima ćemo govoriti nešto kasnije. Ne odbacujemo u potpunosti mogućnost da je Hafiz nosio sufiju hirku, ali koliko je meni poznato, nema čvrstih dokaza koji bi potvrdili iznesenu tvrdnju. Naprotiv, puno je dokaza koji to opovrgavaju.

Hafiz kroz cijeli *Divan* jasno potvrđava činjenicu da bez vodiča, tj. odgajatelja ili – kako to kažu sufije – *muršida, šejha ili ustaza*, nije mogućeći stazama sufizma. Dakle, čvrsto je na stanovištu da bez muršida niko ne može preći taj put.

*Bez Hidrove pomoći ne prelazi put ovaj
Tama je, čuvaj se stranputica i znaj!*

Vidjet ćemo da je Hafiz na ovu temu napisao veoma velik broj stihova. Ovo pitanje, također, predstavlja i jedan od temelja i načela islamskog tesavufa. Po tesavufskom učenju svaki čovjek na polju duhovne medicine ima potrebu za duhovnim liječnikom, a ne običnim liječnikom ili veterinarom. Dakle, svaki čovjek treba imati nekoga ko će neprestano nadzirati njegovo stanje i dušu, a ne obraćati mu se povremeno, ukoliko se pojavi tegoba – kao što to činimo kad se razbolimo. Nije dovoljno samo čitati knjigu ili se obratiti liječniku, već – kako oni smatraju – svako mora imati vlastitog duhovnog liječnika, koji će neprekidno nadzirati njihovo stanje, jer bez njegove pomoći nije moguće ići putem tesavufa. Mada Hafiz naglašava važnost i ulogu muršida, niko dosada nije uspio ustanoviti ko je bio njegov šejh. Jasno je da je imao šejha, ali nije poznato ko je to bio. Njegov muršid nije spadao u red poznatih sufija, niti je pripadao nekom poznatom tarikatu. Inače, razlika između šiijskog i sunijskog tesavufa je u činjenici da sunijski tesavuf, za razliku od šiijskog, više istrajava na silsilama i obredima, dok je šiijski dublji i manje pažnje poklanja ustanovljavanju i preciziranju šejha ili muršida. Bilo je mnogo onih koji su dostigli najviše duhovne de- redže, a da ih niko nije prepoznavao, čak ni njihove komšije, žene i djeca nisu znali da se oni nalaze na visokim sufiskim stepenima. Samo su njihovi duhovni učitelji znali za to, dok drugi nisu bili svjesni te činjenice. U vezi sa ovim okolnostima, pronašao sam odredene pokazatelje o kojima ću nešto kasnije govoriti.

Hafiz je neko vrijeme pokušavao vlastitim trudom, bez pomoći muršida, učitelja i odgajatelja preći duhovni put, ali nakon godina nastojanja, napornog rada, pa čak i dostizanja izvjesnih otkrovenja, došao je do zaključka da taj put nije moguće preći bez vodiča. Hafiz otvoreno izjavljuje da je

pokušao sve i da pri tom nije ostvario željeni učinak, da bi na kraju zaključio da nije uspio zato što nije imao vodiča. To jasno pokazuje da je neko vrijeme samostalno tragao, da bi kasnije pronašao Pravi put. Također, isto pokazuje da je Hafiz u određenom razdoblju nosio sufisku hirku i da je imao šejha koji nosi posebni šejhovski čulah (dakle, bio je poznat!), a za Hafiza su govorili da pripada tom šejhu.

Oni koji su za vrijeme Hafizovog života ili nakon njegove smrti govorili o njemu nikad ga ne opisuju kao pjesnika ili arifa, nego uvijek kao nekog fakiha, mudraca ili književnika. Naravno, ta činjenica je i drugima pala u oči. Naprimjer, šejh Muhammed Han Kazvini, u predgovoru Hafizovog *Divana*, govorи upravo o tome. Poznato je da je jedan od Hafizovih savremenika ili možda školskih kolega, koji je zajedno s njim učio tradicionalne nauke, kao što su hikmet, kelam, logika, tefsir i sl., prvi sabrao Hafizov *Divan* nakon njegove smrti. U nekim izdanjima Hafizova *Divana* njegovo ime se navodi kao Muhammed Golandam, dok s druge strane Kazvini i još neki istraživači smatraju da se to ime pojavljuje u kasnijim rukopisima *Divana*. Upravo taj Hafizov savremenik kaže:

Naš profesor Kavvamuddin Abdullah tražio je od Hafiza da sakupi svoje pjesme, tvrdeći da bi bila šteta da nestanu. Ali, Hafiz je to odlagao, najvjerovaljnije zato što mu to nije dozvoljavalo njegovo stanje. Umro je 792. godine po Hidžri, tako da sam ja preuzeo obavezu da saberem njegove pjesme.

Kada opisuje Hafiza, čini to na sljedeći način:

Zat melekanskih sifata, naš predvodnik uzvišene sreće, blagoslovljeni šehid (ševid na polju irfana i ljubavi), ponos uleme, pero pisaca, rudnik plemenitosti duše, središte uzvišenih znanja, Sunce vjere, Šemsuddin Muhammed Hafiz Širazi...

Primjećuje se da ne spominje ni jednu irfansku niti pjesničku titulu. U nastavku dodaje: "Neka mu Bog uljepša i očisti turbe i kabur, te neka mu u duhovnom svijetu svetosti uzvisi stepene!" Upravo kao da opisuje nekog fakiha ili vjerskog pravnika. Kazvini donosi još jedan rukopis Hafizovog *Divana* koji je prepisao Hafizov savremenik ili neko ko je živio u razdoblju neposredno nakon njegove smrti. Kada taj čovjek opisuje Hafiza, čini to na sljedeći način:

Završen je Divan predvodnika svih učenih i mudrih, kralja učača Kur'ana i najučenijih od potonjih naraštaja, sunca vjere, Šemsuddina, našeg predvodnika Muhammeda Hafiza, duše Božanskoga ruha, najuspješnijeg trudbenika, blještave svjetlosti.

Rahmetli Kazvini primjećuje:

S obzirom na epitete i titule koje ovaj prepisivač, koji je živio malo poslije ili čak za vrijeme Hafizova života, pripisuje Hafizu, vidi se da ne aludira na okolnost da je Hafiz bio poznat kao pjesnik ili arif, a neki epiteti, kao što su stup duhovnih putnika, ponos uzvišenih učenjaka, riznica evlijaha, sunce arifa, znalač nepobitnog nauka, upućeni u skrivene tajne i sl., koji se uglavnom susreću u novim rukopisima, ukazuju na činjenicu da je Hafiz u svoje vrijeme bio više uvažavan kao učenjak i intelektualac, nego kao arif i sufija.⁷ To znači da su intelektualna i naučna dimenzija njegove ličnosti bile izraženije u odnosu na sufisku i duhovnu.⁸

⁷ Rahmetli profesor Kazvini nikad ne iznosi svoje tvrdnje kategorički.

⁸ Ne slažemo se u potpunosti sa ovim mišljenjem, ali ukoliko je riječ o tome da je za života među narodom na taj način bio više uvažavan, onda prihvatommo ovaj navod.

Pored toga, epitet “kralj učača Kur’ana”, koji iznosi prepisivač *Divana*, pokazuje da je Hafiz u svoje vrijeme bio priznat kao vrstan učač Kur’ana, po čemu je postao poznat i našta sam ukazuje u sljedećim stihovima:

*Ljubav u pomoć ti hrli, ako poput Hafiza,
Kur'an napamet učiš na četrnaest načina.*

Ova tvrdnja u potpunosti odgovara Hafizu i ni u kom slučaju ne može se smatrati pretjeranim i neodmjerenim govorom, posebno stoga što je njegov nadimak Hafiz podudaran sa hifzom Kur’ana.

Kod mene se nalaze samo dva rukopisa Hafizovog *Divana*, i to rukopis koji je obradio rahmetli Kazvini, te onaj koji je nedavno objavio sejjid Abul-Kaim Andžuvi Širazi. Naravno, ova dva rukopisa su potpuni stoga što je Kazvini svoje kritičko izdanje temeljio uglavnom na starijim rukopisima i nije obraćao pažnju na ukus i osjećanje, dok Andžuvi i njemu slični ne pridaju važnost starijim rukopisima. Oni smatraju da sve pjesme koje se nalaze u rukopisima Hafizovog *Divana* treba prihvati ukoliko odgovaraju njegovom stilu i ličnosti.

Hafiz je imao velik broj učitelja, a jedan od najpoznatijih bio je Mir Sejjid Šerif Džurdžani. U predgovoru Andžuvijevom izdanju Hafizovog *Divana* rahmetli profesor Moin – a on nikad nije ništa govorio bez dokaza i odgovarajućih dokumentata – kaže:

Kad god bi Mir Sejjid Šerif Alame Džurdžani došao na mjesto gdje bi se čitala poezija, od prisutnih bi zatražio da umjesto toga raspravljaju o filozofiji i nauci. Ali, kada bi došao kod Šemsuddina Muhammeda, pitao bi ga da li je dobio kakvo nadahnuće i od njega bi tražio da mu pročita gazel.

Ostali učenici su negodovali, žečeći znati kakva je tajna u pitanju, tj., zašto se njima zabranjuje čitanje i recitiranje stihova, a od Hafiza traži da mu kazuje svoje gazele. On bi im odgovarao: ‘Hafizove pjesme su inspiracija, hadisi kudsijje, mudrost i kur’anske izreke.’ Upravo Hafiz je rekao ‘Mudre izreke sa kur’anskim pojedinostima’, čime je htio reći da sve ono što on kaže predstavlja zapravo mudre izreke sa kur’anskim pojedinostima. Mir Sejjid Šerif je ovu rečenicu preuzeo upravo od Hafiza.

To pokazuje da je Hafiz čak i u doba mladosti, dok je još bio učenik Mir Sejjiha Šerifa, bio drugim osobama poznat kao takav. Ne sjećam se gdje sam pročitao da Hafizov pseudonim “Jezik tajnog svijeta” potiče iz ranog razdoblja, a ne, kao što se misli, da mu je dat nakon smrti. Ukoliko je ova tvrdnja tačna, ona pokazuje da je već za života bio poznat kao arif i duhovnjak, tako da su njegove pjesme smatrali jezikom tajnog svijeta, te vjerovali da ih nije pisao kao ljudsko biće, već da su one spuštene na njegovo srce iz višeg svijeta. Što više čitamo o Hafizu, sve nam je jasnije da je bio učenjak, koji je istovremeno dosezao visoke deredže irfana (njegovi bližnji su ga doživljavali kao arifa, a ne kao derviša ili sufiju).

Hafiz je prije svega bio istaknuti učenjak svoga vremena. Već spomenuti Muhammed Golandam, kada se opravdava Hafiza zbog toga što nije sabrao i kodificirao *Divan*, kaže: “Toliko je bio zauzet iščitavanjem divana arapske književnosti, *Keššafa*, *Miftaha* i *Misbaha*... da nije imao vremena ni za šta.” Čovjeku se čini kao da opisuje rahmetli Mirza Muhammeda Takija Širazija. Rahmetli Mirza Muhammed Taki Širazi je daleko ispred pjesnika. On je, također, bio sestrić poznatog pjesnika Kaanija i pisao je veoma lijepе pjesme. Veoma istaknut i vrstan učenjak, ali iza sebe nije

ostavio velik broj pjesama. Recimo, da neko upita da li je Mirza Širazi sakupio divan, odgovor bi glasio da je bio toliko zauzet da nije imao vremena za takvo šta. Za Hafiza su, također, tvrdili da je bio toliko zauzet naukom da nije imao vremena da sakupi svoj *Divan*.

Prema tome, povijest o Hafizu onakva je kako je to naprijed izneseno.

Hafiz kroz prizmu njegovog *Divana*

Sada je vrijeme da razmotrimo drugi izvor za poznavanje Hafiza, a to je njegov *Divan*. Danas se *Divan* uglavnom čita kako bi se upoznali Hafiz i njegova misao. Naravno, to je ispravan i na neki način dobar put za upoznavanje, ali čini mi se da ni jedan drugi pjesnik, kako među arapskim tako ni među iranskim pjesnicima, nije kao Hafiz dvosmislen i nejasan, nije čak ni Ibn Farid. Stoga je veoma teško upoznati Hafiza preko njegovog *Divana*. U nekim njegovim gazelima oslikava se neobuzdanost, pokvarenost, nemoral, gaženje svih svetinja, slavljenje trenutka i zanemarivanje svih stvari. Neki gazeli, opet, predstavljaju samu srž irfana, morala i upravo su suprotni prethodnim. Takva dvojnost je vidljiva u cijelom *Divanu*. Upravo zbog toga Hafiz u naše doba nema premca. Tako čovjek koji se odao uživanjima i koji se dan i noć ne odvaja od alkohola i muzike ili je, modernim jezikom kazano, hedonist, u svojim poslovima traži od Hafiza pomoći te u većini pijanki i zabava Hafizov *Divan* postaje obavezna pratnja piću i muzici. S druge strane, Hafizov *Divan* oduvijek je bio zastupljen i u drugim krugovima – na mjestima gdje se ljudi okupljaju, sjede i u samoći se prisjećaju svojih grijeha, čine ibadet i zikr. U tim trenucima oni čitaju Hafizov *Divan*, plaču i liju suze. Velik

je broj onih koji se ne odvajaju od Hafizovog *Divana*, kako onih kojima on uz piće i muziku oblikuje posebnu atmosferu, tako i onih koji uz Kur'an i zbirku dova Imama Sedždžada čitaju i njegov *Divan*. To nisu proizvoljnosti. Lično poznajem mnogo takvih ljudi. Neki istaknuti učenjaci, kao što je naprimjer rahmetli Fejz, gledali su na Hafiza upravo tako. Kako je to moguće?

Bacimo li ovlaštan pogled na Hafizov *Divan*, odmah, na samom početku uočit ćemo dvojnost i konotativnost značenja. Postavlja se pitanje: Ko je bio Hafiz? Cilj nam je da ga upoznamo i da odgovorimo na pitanje: Ko je on zaista bio? U ovoj fazi nas ne zanima mišljenje povijesti. U ovoj fazi želimo na osnovu *Divana* zaključiti ko je on zapravo bio.

Upoznavanje neke osobe na temelju njenog djela ili zbirke pjesama predstavlja logičan korak. Znači, neophodno je podrobno analizirati sve dostupne pjesme. Moguće je da na kraju zaključimo da ne možemo upoznati dotičnu osobu; ipak, to je sa teorijskog i praktičnog stanovašta izvodljivo. U kasnijoj fazi vidjet ćemo kakve zaključke možemo izvesti. Ako ne uspijemo u tom naumu, nema problema, a ako uspijemo, onda ćemo biti sigurni da analiziranje *Divana* ili djela nekog pjesnika predstavlja ispravan put.

Kada je u pitanju Hafizova ličnost, postoje brojne postavke i teorije. U prvoj fazi navest ćemo sve postojeće postavke, da bismo ih u kasnijoj fazi uporedili sa *Divonom* i vidjeli da li ih stihovi potvrđuju. Historijski podaci u određenim slučajevima pomoći će nam da otklonimo sumnju. Tako rade današnji istraživači. U prvoj, teorijskoj fazi, postave hipotezu da bi je u praktičnoj fazi ispitali i utvrdili koliko odgovara stvarnosti.

Prva postavka: Hafiz je bio samo umjetnik

Prva postavka jeste da je Hafiz bio pjesnik, u punom značenju riječi, tačnije, da je bio isključivo umjetnik, te da nije imao drugog cilja, osim da uobliči umjetničko remek-djelo. Kada umjetnik želi oblikovati remek-djelo, on svim silama nastoji dokučiti koji materijal i s kojim ciljem treba koristiti u tom postupku. U ovom slučaju nije potrebno da vjeruje u materijal ili sredstvo koje koristi, nego mu je bitno koliko mu to može koristiti. Cilj skulptora jeste da izradi vrhunsku skulpturu i tek nakon toga traga za motivom. Razmišlja o tome šta bi moglo poslužiti kao motiv, koji materijal treba koristiti, da li je bolji gips, metal ili kamen. Naprimjer, ako se u školi Sepahsalara nalazi poznati mudrac i šaljivdžija Behlul, onda je za tamošnje slikare najbolje da slikaju njega ili da prave njegovu skulpturu. Ako neko odluči napraviti Behlulovu skulpturu, da li to znači da pokazuje kako prema njemu gaji veliku ljubav i naklonost? Ne, umjetnik traga za motivom pomoću kojeg bi na najbolji način izrazio svoju umjetnost. Poezija je sama po sebi umjetnost. Aristotel poeziju nije smatrao dijelom logike. Poeziju i retoriku svrstao je u kategoriju pet vještina, tj. umjetnosti, da bi kasnije rekao da sve zajedno potпадaju pod umjetnost, tačnije, da su istovremeno i nauka i umjetnost. Stoga ih je nazvao pet vještina ili umijeća.

Da je Hafiz vrhunski umjetnik i pjesnik u punom značenju te riječi, tj. da je sa aspekta pjesničke umjetnosti dosegao vrhunac, u to niko ne sumnja. Ali, po prvoj postavci Hafiz je “samo umjetnik” i sadržaj njegovih pjesama ne treba ozbiljno razmatrati – kako onda kada pjeva o piću, ljubljenoj i slično, tako i onda kada pjeva o Bogu, irfanu i duhovnom putu, jer su to sve samo pjesnički motivi. S tim u vezi stari su govorili:

“Najbolja poezija je najlažljivija.” Općenito, poezija je satkana od izmišljotina. Ona poezija koju Kur’an odbija i za koju Poslanik islama kaže: “Za čovjeka je bolje da stomak napuni vatom, nego da ga napuni poezijom” – jeste poezija čiji sadržaj predstavlja maštarenje i fikciju. Ali, Poslanik je također rekao: “Zaista su neke pjesme mudrost.”⁹

U osnovi poezije je mašta. Logika, kao filozofska disciplina, određuje poeziju kao maštu, odnosno imaginativnu kategoriju. To znači da ne podliježe redu i logici, te zato ima posebnu definiciju. Ako je tako, onda iz Hafizovog *Divana* nije moguće izvući ništa što bi govorilo o njemu samom.

Prenosi se da je poznati arapski pjesnik Ferezdak jednom prilikom izrekao sljedeće stihove:

*Noćas kraj mene ljupke su bdjele djeve,
Otvarah djevičanstvom zapečaćene brave.*¹⁰

Pjesnik ovdje opisuje skupinu žena s kojima je probdio noć. Tadašnji halifa optužio ga je za blud, tvrdeći da je sam to priznao u navedenim stihovima (u kojima pjeva da je cijelu noć probdio sa skupinom žena i da je čitavu noć otvarao “zapečaćene brave”). Ferezdak mu je odgovorio: “Božija knjiga je od mene otklonila kaznu.” Kad ga je halifa upitao kako, rekao je: “Uzvišeni Bog u Kur’anu kaže: *A zavedeni slijede pjesnike. Zar ne znaš da oni svakom dolinom blude i da govore ono što ne rade?*”¹¹ Posao pjesnika je da opjevava i opisuje ono što nije radio.¹²

⁹ *Biharu-l-envar*, tom 79, str. 29.

¹⁰ *Ferezdekov Divan*, tom 2, str. 836, priprema i štampa Abdulla Ensari, Kairo, 1936.

¹¹ *Eš-Šuara*, 224-226.

¹² Šejh Behai: *Keškul*, tom 4, str. 9.

Slično su pripisivali i Hafizu (što je, naravno legenda, jer kako navode uopće se nije susreo sa Timur Lenkom). Navodi se Hafizov stih:

*Osvoji li Turkinja iz Širaza srce moje
Samarkand i Buharu dajem za ben crne boje.*

Samo u pjesmi je logično da se kaže: "Za njen crni ben žrtvovat ču Samarkand i Buharu." Pripovijeda se da mu je Timur Lenk rekao: "Šta pričaš? Ja sam se toliko namučio dok sam osvojio Buharu i Samarkand, a ti bi ih žrtvovao za jedan ben." Hafiz mu na to reče: "Podijelio sam sve što sam imao, pa sam sada siromah." To je jezik poezije i jezik umjetnosti.

Mutiudoule Hidžazi u djelu *Ogledalo*¹³ opisuje jedan događaj. Naime, neki siromah čitao je djelo jednog belgijskog pisca (najvjerovatnije je to bio Moris Meterling,¹⁴ a autor tvrdi da je priča istinita). Čitajući ga pao je pod uticaj Meterlingovih fantastičnih opisa i dubokih moralnih i humanih nazora.¹⁵ Pokupio je sve što je imao i zaputio se u Belgiju da se susretne sa piscem. Kad je tamo došao, sekretarica mu nije dozvolila da uđe, rekavši mu da ga Meterling ne želi vidjeti. On joj je rekao da je prešao dug put kako bi video Meterlinga i da neće odustati. Koliko god je sekretarica govorila da njen šef nema vremena za susrete takve vrste i da se vrati kući, čovjek nije slušao. Na kraju je popustila i zakazala mu sastanak sa Meterlingom. Kasnije je isti čovjek pričao: "Kada sam došao do vrata, ugledao sam jednog ružnog, odvratnog

¹³ Str. 93-100.

¹⁴ Ipak se čini da je pisac mislio na Pjera Latoša.

¹⁵ Meterling je izuzetno poetičan tako da i njegova proza djeluje pjesnički. On je zaista pjesnik, a ne filozof.

i namrštenog čovjeka, koji je izašao pred mene i upitao me šta želim od njega. Rekao mi je da se gubim i na moj račun uputio nekoliko uvreda. To je bilo suprotno svemu onome što sam čitao u njegovim djelima. Ostao sam zapanjen i začuđen. Nakon toga sam otisao kod sekretarice i pitao je da li je to isti čovjek koji je napisao sva ona predivna djela. Rekla je da jeste. Rekao sam joj da ne mogu vjerovati, nakon čega je izvadila prelijep prsten i upitala me kakav je. Rekao sam da je veoma lijep. Ona je uzvratila: ‘Da li to što je ovaj prsten lijep znači da je lijep i onaj ko ga je napravio?’ Odgovorio sam odrično. Potom je sekretarica kazala: ‘To je samo umjetnost. Moguće je da on bude veoma loš čovjek, u svakom pogledu, ali da pravi veoma lijepo prstenje. Pisac je umjetnik, a njegova umjetnost je da stvara lijepa djela, što ne znači da je i on sam lijep. Ti nisi bio u pravu.’”

Navedenu postavku nije moguće odbaciti bez valjanih dokaza. To znači da Hafizove riječi ni u kom slučaju nije moguće koristiti kao dokaz. To ne možemo prihvati, ali naravno ni odbaciti. Nešto takvo uz pomoć argumentacije i dokazivanja nije moguće poricati. Ali, niko ko poznaje Hafizov *Divan* ne može prihvati da je irfanske gazele *Divan* pisao čovjek koji je bio samo pjesnik i umjetnik, a nije poznavao irfan i duhovne tajne. Kako je onda moguće da je oblikovao trajno djelo koje i nakon sedam stotina godina može natjerati na suze one koji ga čitaju? Kao što rekoh, to nije argument, ali za mene lično takvo šta nije moguće. Odgovor bi bio sadržan u pitanju: Zašto se danas ne pojavi novi Hafiz? Zar su presahli talenti pa se ne može pojaviti novi Hafiz, Sadi ili Džami? Nije dovoljno kao razlog navesti okolnost da su talenti presahli. Ljudske duše idu u drugim smjerovima te više nema onih poput Hafiza da uobličavaju djela kao što su njegova ili barem

kao Džamijeva. To je individualna stvar i upravo tu dolazi do izražaja ona izreka: "Čovjek je skriven ispod jezika." Isto tako i plemeniti Kur'an – a rekli smo da neki Hafizov *Divan* u pogledu duhovnosti i molitvi stavljaju odmah pored Kur'ana i Sedždžadovih dova – ostavlja svoj trag na Ovom svijetu u formi lijepog, ali ta ljepota proizlazi iz metafizičkog i transcendentnog svijeta. Kur'an na tome jako istrajava.

Kur'anska mudžiza je u tome. (*Kada slušaju ono što se objavljuje Poslaniku, vidiš kako im liju suze iz očiju, jer znaju da je to istina.*¹⁶ *Pravi vjernici su samo oni čija se srca strahom ispune kad se Allah spomene, a kad im se riječi Njegove kazuju, vjerovanje im uvećavaju i samo se na Gospodara svoga oslanjaju.*¹⁷ *Kad se Allah samo spomene, grče se srca onih koji u Onaj svijet ne vjeruju.*¹⁸ *Allah objavljuje najljepši govor, Knjigu sličnu po smislu, čije se pouke ponavljaju, zbog kojih podilazi jeza one koji se Gospodara svoga boje, a kada se spomene ime Allahovo, kože njihove i srca njihova se smiruju.*¹⁹) To nije izmišljotina. Da je Poslanik bio umjetnik, nikad ne bi mogao stvoriti takvo djelo. Da je Imam Zejnul-Abidin bio samo umjetnik, nikad ne bi mogao stvoriti djelo kao što je *Sahifa*. Po mom mišljenju, koliko god da je neki umjetnik rječit i vješt, teško da može stvoriti djelo kao što je Kumejlova dova. Isto tako, nije moguće da čovjek koji nije obuzet duhovnim zanosom – ne kažem pokvarenjak, obični čovjek, hodža, predavač komentara *Muteali* i *Keššafa* (navodi se da je Hafiz predavao komentar djela *Muteali*) – napiše ovaj gazel:

¹⁶ *El-Maide*, 83.

¹⁷ *El-Enfal*, 2.

¹⁸ *Ez-Zumer*, 45.

¹⁹ *Ez-Zumer*, 23.

*Nezvani namjernici ljubavi ljudi su i džini,
za dospijeće do sreće, želju vidljivom učini!
Trudi se gospodine i bez blagodati ljubavi ne ostaj!
Jer niko ne kupuje roba s mahanom neznanja, znaj!
Do kada jutarnje vino i slatki jutarnji snovi?
Nastoj se noću kajati, u cik zore suzu pustiti!*

Ovo je jedan od najveličanstvenijih gazela Hafizovog *Divan*a. Da li je moguće da to budu samo prazne riječi? Ali, kao što sam rekao ovo nije moguće dokazivati. Bez obzira na jasnoću njegovog govora, nije moguće ništa čvrsto dokazati. To je samo hipoteza.

Srećom, ova hipoteza nema puno pobornika, pa nema ni potrebe da se na njoj duže zadržavamo. Danas ne govore da je Hafiz bio samo pjesnik. Iz riječi profesora Andžuvija može se zaključiti da on smatra kako je Hafiz bio čovjek koji je patio zbog situacije koja je onda vladala. S obzirom da mu je bilo teško, utočište je našao u pjesmama. Ali, ni on sam ne vjeruje u to.

Druga postavka:
Hafiz je pisao svoje pjesme u različitim stanjima

Druga, također neobična postavka, jest ona da je Hafiz staveve koji su izrazito oprečni, o čemu će biti riječi kasnije, iznosi pod uticajem različitih psiholoških stanja. Onda kada je bio obuzet hedonizmom pisao je hedonističke stihove. Ukratko, uzimao je sve što mu se nudilo. S druge strane, kada je bio u duhovnim stanjima, pisao je irfanske stihove. Tačnije, kolebanja koja se primjećuju u Hafizovim stihovima potiču od variranja njegovih duhovnih stanja. Hafizova duhovna stanja su oscilirala na veoma visokim i različitim nivoima. Pitamo se kako je to moguće.

Edward Brown je, također, bio takvog mišljenja. On je na engleskom jeziku napisao djelo *Povijest iranske književnosti*. U trećem tomu, gdje predstavlja period između Sadija i Džamija, koji je preveo Ali Asgar Hikmet, kaže da se tamo gdje Hafiz govori o piću i vinu zaista i radi o tome, a tamo gdje govori o irfanu, zaista je u to vrijeme bio u takvom stanju. U nastavku piše: "Možda vam se to čini čudnim, ali ne poznate Irance, jer je kod njih to moguće..."²⁰

²⁰ Čini se da ovaj dio nije do kraja snimljen na kaseti.

HAFIZ, CVIJET IZ CVIJETNJAKA ISLAMSKOG UČENJA

Došli smo do zaključka da je Hafiz pisao poeziju na način koji dopušta čitaocima da ga različito tumače. Jedna vrsta tumačenja Hafizovog *Divana* jeste materijalistički komentar. To podrazumijeva da stvari i pojmove kao što su vino, ljubljena, sumnja, zadivljenost, slavljenje trenutka i slično – što Hafiza prikazuje u hedonističkom svjetlu – tumačimo egzoterički i tvrdimo da je pjesnik tačno to i mislio. U prethodnom poglavlju rekli smo da jedan broj istraživača upravo to tvrdi, ali oni, svjesno ili nesvjesno, navode samo jedan broj Hafizovih pjesama. Oni tumače gazele sa materijalističkom pozadinom dok ostale prešućuju. Ustvari, navode onaj broj značenja koja opravdavaju njihove stave, one stvari koje mogu sebi pripisati, ali kada je riječ o stihovima u kojima se nalaze drugačija značenja, ostaju bez teksta. Ako tako posmatramo, onda dolazimo do zaključka da je Hafiz bio pjesnik i umjetnik sa krajnje nastranim moralnim nazorima, a na vrhuncu poetskog umijeća. To je jedna vrsta tumačenja. Neko može upitati u čemu je problem takvog tumačenja. Zar čvrsto tvrdimo da Hafiz nije bio takav? Naš cilj je da vidimo kakav Hafiz uistinu jest bio. Takav način razmišljanja, odnosno materijalistički pogled pjesnika na svijet, nije ništa novo i neobično u povijesti islamske civilizacije. Uvijek je postojao jedan broj pjesnika koji su svoja umjetnička djela stvarali u ovoj formi i koji su bez ustezanja i otvoreno predočavali svoje materijalističke nazore. Evropljani ih zovu epikurejcima i hedonistima. Budući da ni oni sami nisu saglasni oko iznesenih označava-

nja, jer neki smatraju da Epikur nije bio hedonista u tolikoj mjeri, ovo pitanje ostaje na terminološkoj razini.

Jezidizam

U povijesti islama Jezid ibn Muavija je bio prvi pjesnik koji je u svojim pjesmama ismijavao vjerska, moralna i duhovna značenja i koji je otvoreno pjevalo o uživanju, zabavi, vinu, ženama i sl. Prema tome, ono što Evropljani nazivaju "epikureizam" muslimani trebaju zvati "jezidizam" jer je Jezid bio prva osoba u povijesti islama koja je o tome govorila. Naravno, Jezid je bio veoma vješt i rječit pjesnik. Čuo sam da je njegov divan već štampan. Poznato je da je Kadi ibn Hulkan, jedan od najpoznatijih islamskih alima i historičara, čije djelo predstavlja jedan od temelja islamske historiografije, volio Jezidovu poeziju, a i sam je bio književnik. On nije cijenio Jezida kao čovjeka, ali je bio zadivljen njegovim pjesmama. U Jezidovim pjesmama otvoreno se ismijavaju sve moralne, vjerske i duhovne vrijednosti, nasuprot uživanju i slavljenju prirode. To se, naprimjer, vidi u sljedećim stihovima:

*O drugovi moji, na noge!
Oslušnite pjesmi zvukove!
Čaše vina pune ispijte!
Priču o moralu pustite!*

Moral i duhovnost poriče posebno onda kada poziva hedonizmu:

*Lutnje jecaj meni brani,
poslušati dok uče ezani.
Umjesto huriye iz Dženneta,
Odabrah staricu iz bureta.*

U arapskom jeziku starica je aluzija na staro vino.
Primjer:

*Sunašča čokota²¹ dno krčaga je sazviježđe
Istok joj krčmar, zapad usne mi
Dok iz krčaga u čašu se spušta²²
Ko od Zemzema do Hatima što kreću se hadžije.²³
Pa ako je danas zabranjen prema Ahmedovoj vjeri
Uzmi ga prema Isa ibn Merjeme vjeri!²⁴*

Ili kada govori o džamijama:

*Džamije ostavi pobožnjacima nek' ih nastane
Na prag krčme sjedi, tu nas napoji!
Baš, slavlje je u potezanju vina,
Za klanjače nema dunjaluka i dina.
Gospodar nije rekao: Teško onima koji piju vino!
Nego, onima koji namaz obavlјaju teško!*

Motivi omalovažavanja džamija i vjerskih obreda zastupljeniji su u našoj irfanskoj poeziji od onih u arapskim pjesmama o uživanju i pijankama. Također, u našoj klasičnoj poeziji zastupljeni su i motivi koji se odnose na pitanje nedovoljnog razumijevanja za društvene tegobe: "Ako postoji obaveza, onda je to uživanje u cvijeću i pijenje vina. Uzmi novac, piće i lijepo stvari kao što je cvijeće i nek bude šta će biti!"

²¹ Misli na vino (u njegovoј poeziji uvijek se omalovažavaju i vrijedaju vjerske i moralne vrijednosti).

²² Dok klokočući spušta se iz bureta u čašu.

²³ Kao da su hadžije koje se kreću između mjesta Hatim i Zemzem u Mekiji.

²⁴ Dakle, ako je u islamu zabranjeno, pij ga u skladu sa kršćanstvom!

Muavija je bio zabrinut zbog Jezidovih pjesama, jer je Jezid trebao biti njegov nasljednik. Pošto je Muavija bio iskusan političar, znao je da Jezid na ovaj način potkopava hilafet, posebno zbog toga što nije pokazivao zanimanje za vlast. Da bi zainteresirao sina za vlast i vojne poslove, poslao ga je u pohod na rimsku vojsku i postavio ga za zapovjednika islamske vojske. Vojska je krenula, ali Jezidu se nije išlo. Krenuo je tek nakon što se vojska udaljila i stigla do jednog samostana.²⁵ Kasnije, nakon što se vojska utaborila na nekom odredištu, do njega je stigla vijest da je zavladala zaraza i da vojnici padaju pokošeni bolešću poput jesenjeg lišća. U samostanu se Jezid odao uživanju i razvratnom provodu sa nekom ženom po imenu Ummu Kulsum. Uopće nije razmišljao o vojsci i ratu. Tom prilikom ispjevao je stihove koji ukazuju na nezainteresiranost za teškoće običnih ljudi.

*Šta narod zadesi briga me nije,
bolest i pošasti usred Kazkazuna.²⁶
Dok podignutih ruku na tepih se naslanja
Kod mene, u samostanu Ummu Kulsuma*

Kasnije su i drugi pjesnici krenuli njegovim stopama. Ebu Nuvas, jedan od najboljih pjesnika klasične arapske poezije, spada u tu kategoriju. Njihove pjesme su služile da zadovolje

²⁵ Blud i pijenje alkohola među muslimanima raširili su se iz kršćanskih samostana, jer islamski propisi i nisu to dopuštali. Kršćani su u samostanima posjedovali alkohol i na raspolaganju su im bile žene koje su tu živjele. Ta mjesta su postala mjesta razvrata. Nekadašnje područje Šama (današnja Sirija, Jordan, Palestina i Liban) i pogranično područje sa Bizantijom bili su poznati po tome jer su bili naseljeni velikim brojem kršćana.

²⁶ Čini se da Kazkazuna ili Farkaduna predstavlja naziv nekog mjesta. U nekim rukopisima sam našao da piše Kazkazuna, a u drugim Farkaduna.

strasti aristokratije i vladara. Dvorski pjesnici, zabavljači i njima slični, koji su željeli zadobiti pažnju vladara, na zabavama i sijelima citirali su ovakve stihove, čime su upotpunjavali atmosferu razvrata i nemoralu.

Oni koji Hafiza tumače na materijalističkim osnovama posmatraju ga upravo u hedonističkom svjetlu. A ono što ga nesumnjivo dovodi na udar mogućih optužbi jeste, po meni, činjenica da je prvi stih u prvom gazelu njegovog *Divana*, preuzet od Jezida:

*Krčmaru, okreni čašu i piće ponudi,
Jer ljubav sprva učini se lahka, al'dodoše teškoće.*

Smatra se da ovaj prvi stih pripada Jezidu, a u originalu glasi:

Okreni čašu i piće ponudi, krčmaru!

Cijeli distih glasi:

*Ja otrovan hašišem i pićem sam,
Okreni čašu i piće ponudi, krčmaru!*

Ovaj stih ide u prilog tvrdnji da je Hafiz bio hedonistički pjesnik i sljedbenik Jezida. Neki kasniji pjesnici pokušavali su ga opravdati, a neki su ga optuživali zbog toga što je posudio Jezidove stihove. Sudi²⁷ u svom komentaru Hafizovog *Divana* navodi da je pjesnik po imenu Ehli Širazi

²⁷ Sudi je bio jedan od najistaknutijih komentatora Hafizovog *Divana*, a pisao je na turskom jeziku. On je napisao filološki komentar, ne ulazeći u Hafizove namjere. Pokušao je Hafiza približiti Turcima. Uglavnom se bio usredsredio na gramatičke i filološke pojedinosti.

pokušao opravdati Hafiza i s tom namjerom je napisao sljedeće stihove:

*Usnih noći jedne Hafiza slavna
O ti što u znanju i mudrosti nema ti ravna!²⁸
Od Jezida stihe zašto pripisa sebi?
Pored znanja i savršenstva pri tebi?
Reče: Neupućen u ovo ti si ost'o,
Bezbožničko, znaj, vjerniku je prosto.*

Međutim, drugi pjesnik po imenu Katibi Nišapuri nije se složio sa takvim pristupom, pa kritikuje Hafiza na sljedeći način:

*Velikom Hafizu čudim se
Tako bespomoćan li je.
Šta mudro u stihu Jezidovu slavi,
na čelo Divana baš njega da stavi?
Iako je muslimanu, bezbožničko
O tom priče nema, odobreno
Al'za lava vel'ka je skaradnost
Iz čeljusti kera zgrabiti kost.*

U svakom slučaju, ovo je dokaz za tvrdnju da je Hafiz bio materijalistički i hedonistički pjesnik. U nastavku ćemo pokušati pokazati šta je istina. Da li Hafizov *Divan* zaista treba tumačiti na ovaj način? Da su sve Hafizove pjesme bile istovjetne i slične onima koje smo navodili, odgovorili bismo potvrđno. U tom slučaju ništa nas ne bi sprječavalo da kažemo da je Hafiz zaista bio hedonista. Ukoliko bi se postavilo

²⁸ U komentaru piše “bez broja”, ali tačnije je “bez premca”.

pitanje zašto Hafiza nazivaju “jezik skrivenog svijeta” i zašto ga smatraju svetim pjesnikom, odgovorili bismo da je to greška, jer to nije stav historije, nego mišljenje običnog naroda. S obzirom da je cijeli *Divan* istovjetan, onda to znači da je Hafiz uistinu bio materijalist i hedonistički pjesnik.

Ali, to nije prava istina jer sve Hafizove pjesme nisu iste, niti prožete hedonizmom. Ukoliko Hafiza budemo prosuđivali na taj način i ukoliko nas optuži za klevetu, nećemo imati odgovora. Ako neko želi govoriti o Hafizu na osnovu njegovog *Divana* (što je trenutno i naš cilj, jer smo već govorili o historijskom aspektu Hafizove ličnosti), onda mora iščitati cijeli *Divan* od početka do kraja.

U vezi s Kur'anom je rečeno: “Jedni dijelovi Kur'ana tumače druge dijelove.”²⁹ A sam Kur'an za sebe postavlja metodologiju:

On tebi objavljuje Knjigu, u njoj su ajeti jasni, oni su glavni na Knjige, a drugi su manje jasni. Oni čija su srca pokvarena – željni smutnje i svog tumačenja – slijede one što su manje jasni.³⁰

Kur'an je prvi govorio o jasnim (*muhkemât*) i manje jasnim (*mutešâbihât*) ajetima. Međutim, to da muhkemât ajeti predstavljaju glavninu Kur'ana, znači da oni predstavljaju referentnu osnovu cijele Knjige i kriterij za tumačenje muteshâbih ajeta. Ako želimo neke kur'anske ajete izvući i postaviti kao kriterij, onda ćemo doći do zaključka koji ne odgovara namjeri samog Kur'ana. Većina velikih djela su takva da nije moguće na osnovu dijelova prosuđivati o cjelini.

²⁹ *Nehdžul-belaga*, hutba 131, sa dodatkom: “Jedni njegovi dijelovi svjedoče druge dijelove.”

³⁰ Ali 'Imran, 7.

Sam Hafiz u svojim pjesmama daje određene smjernice i ključ za njihovo razumijevanje. Koristeći određene riječi i termine on želi ukazati na tumačenje. Naprimjer, riječi kao arif, sufija (naravno, Hafiz sufije veoma često kritizira), sa lik, tarik, tarikat, putnik, muršid, pir i sl. predstavljaju svete termine za Hafiza. Navedene riječi upućuju na to da Hafizov *Divan* pripada skupini irfanskih divana. S tim u vezi, prije svega je potrebno upoznati se sa istaknutim arifima.

Hafiza, kao ni Dželaluddina Rumija Mevljanu nije moguće odvojiti od arifa niti njegovu poeziju tumačiti izdvojeno od irfana. Hafiza je potrebno tumačiti u skladu sa irfanskim nazorima i istovremeno uzeti u obzir prednosti i nedostatke njegove poezije. Prema tome, neophodno je načiniti uvid u život i djelo istaknutih arifa kako bismo vidjeli da li je među njima bilo uobičajeno koristiti terminologiju koju je koristio Hafiz. Naime, poznato je da je simbolički način govora i pjevanja, odnosno korištenje riječi koje imaju drugo značenje bilo uobičajeno među arifima i islamskim misticima, kako onima koji su govorili arapski, tako i onima koji su govorili perzijski jezik. Dakle, to je bila uobičajena praksa prije Hafiza, te su čak i sami arifi tvrdili da koriste jezik simbola i riječi koje imaju posebno značenje. To se ne odnosi samo na Hafiza, niti na period u kome je živio, čak ni samo na perzijski jezik. Ukoliko bismo o ovoj temi detaljnije govorili, morali bismo objasniti i mnoge druge stvari. U nastavku ću o tome govoriti samo onoliko koliko je potrebno da se data materija približi čitaocima.

Muhjiddin ibn Arebi, otac islamskog misticizma

Ranije smo naveli da je Ibn Arebi nadahnuo sve arife i islamske mistike koji su živjeli nakon 7. stoljeća po Hidžri. Drugim riječima, on je otac irfana tj. islamskog misticizma i čovjek

koji je napravio veliki preokret u irfanu (kada kasnije budego govorili o teorijskom irfanu, nešto više ćemo reći o ovoj temi). Svi arifi koji su živjeli nakon Ibn Arebija bili su pod njegovim uticajem. Mevlana, Hafiz, Šabestari i drugi bez sumnje su sljedbenici njegovog pravca. On je, također, spjevao stihove od kojih neki predstavljaju vrhunac pjesničke umjetnosti. Kao što kažemo da Mevljanu nije moguće staviti u okvire poezije, Ibn Arebija je još teže staviti u te okvire. On je bio veoma zanimljiv čovjek. Napisao je poetsko djelo pod nazivom *Terdžumanul-ešvak* (*Tumačenje želja*), koje je sam komentirao u djelu pod nazivom *Zehairul-a'lak* (*Riznica simpatija*). Ovo djelo je štampano i danas je u upotrebi. Sve pjesme u ovoj zbirci su ljubavne, no i pored toga što on sam u uvodu navodi da se u Meki susreo sa jednom ženom arifom, koja je inače bila njegov murid, i što tvrdi da sve riječi u pjesmama aludiraju na istu osobu, pa čak i otvoreno navodi da cilja upravo na nju ("Svako ime koje upotrijebim u pjesma-ma, bilo to Suada, Hind ili neko drugo, odnosi se na nju i svaka kuća koju spomenem odnosi se na njenu kuću"), značenje njegovih pjesama je ipak simboličko. Ali, "simbolički" ne znači da ukoliko spomenemo vino, mislimo na nešto drugo, kao što kada kažemo: "Vidio sam lava", pod lavom mislimo na hrabrog i odvažnog čovjeka. Kada se spomene vino, misli se upravo na vino, no kada se opisuje vino, onda se misli na nešto drugo. Tu vino alegorijski predstavlja nešto drugo. Kada pjesnici koriste alegoriju, umjesto jednih riječi upotrebljavajući druge, ukoliko na njihovo mjesto stavimo originalne riječi, značenje se ne mijenja. Međutim, kod simboličkog govora je druga stvar u pitanju: raspravlja se o značenju. U tom slučaju ono egzoterijsko je ispravno i ima jedno značenje, a ezoterijsko se odnosi na drugo značenje. To liči na kur'anski stil zahirskog i batinskog

(egzoterijskog i ezoterijskog) značenja riječi. Ovo ne znači da su kur'anski termini upotrijebljeni radi unutarnjeg značenja, a da vanjsko značenje predstavlja alegoriju, nego da su termini više značni, odnosno da posjeduju unutarnje i vanjsko značenje, pri čemu egzoteristi razumijevaju vanjsko, a ezoteristi unutarnje.

Ibn Arebi u nastavku kaže:

Nisam napisao ni djelić ove poeme, a da pri tom nisam bio pod uticajem božanskih, duhovnih stanja i uzvišenih razloga, tako da sam pisao simboličkim stilom. Zbog toga je ono drugo značenje bolje od prvog.

Dalje kaže:

Ona je sama znala da aludiram na nju, međutim, ne daj Bože da onaj ko čita ovaj divan pomisli da sam mislio samo na vanjsko značenje.

Nakon toga piše da je neki alim kritikovao njegov divan kada je objavljen, a možda su ga neki proglašili i bogohuljenjem i nevjerstvom. "Kada je onaj čovjek što poriče moje pjesme video komentar, pokajao se i učinio tevbu zbog toga što je okrivio i negirao fakire i arife. Općenito, pravilo je da oni u svojim gazelima koriste *tešbib*."

Tešbib znači da se pjesma započinje i posvećuje voljenoj osobi, no cilj pjesme je sasvim drugačiji. Naprimjer, jedna od najveličanstvenijih, najiskrenijih i najljepših islamskih kasida, Kasida Burda, počinje upravo na taj način. Sastoji se od uvoda i osam dijelova, nakon čega slijedi hvala i pohvala Muhammedu, s.a.v.a. To je veoma neobična i veličanstvena kasida koja počinje na sljedeći način:

*Il zbog uspomene Zi Selemine blizine,
miješana iz oka s krvlju suza lije?*

*Il zbog vjetra od Kazime što bije,
Iskri svjetlost iz tamne očne dubine?*

Vrlo slično kao kada neko pjeva o svojoj dragoj. Tako su radili i pjesnici koji su kasnije pjevali o hazreti Aliju, Imamu Husejnu itd. Najprije pjevaju o ljepoti lica, uvojaka i sl., da bi tek potom pristupili hvaljenju hazreti Alije. Jasno je da su u to vrijeme arifi pjevali gazele i koristiti tašbibe, no pri tome su mislili na nešto drugo. Nakon toga se kaže:

Kad god se ruina doma svoje voljene sjetim,³¹

Il'ognjišta il'predjela tog³²

*Il'onog što rekoh **ona**, ili rekoh **on***

Il'oni il one skupa, il'oboje.³³

I spomenem li Nedžda ime,

Il'ime Tahame spomenem.³⁴

I kada kažem da oblak plače,

I kada kažem da cvijet se smije³⁵

Il'kada govorim o ženama prsatim

Blistavim poput Sunca ili rumenim³⁶

Sve što spomenuh i što je navedeno

Ili slično tome, da se razumije:

To su božanske tajne i blistave zrake

³¹ *Talel* – uspomene na dragu, ostaci porušenog doma.

³² *Rubu 'i mekam* –ognjište, predjeli i oblasti

³³ Ako kažem on, ako kažem ona, ako kažem oni, ako kažem one ili šta god kažem.

³⁴ Ako spomenem Nedžd i Tahame.

³⁵ Ako govorim o plaču oblaka ili o osmijehu cvijeta.

³⁶ *Kaibun* – isturenih grudi, o ženama blistavim poput Sunca.

*Koje je Gospodar Nebesa poslao u srce³⁷
Moje srce ili srce onoga što
Poput mene je poučen od Boga
Uzvišena veličanstvena svojstva
Spoznaju se samo uz iskrene prethodnike
Pa odvrati razum od izvanjskoga
Za unutarnjim tragaj, dok ne shvatiš!*

Dželaluddin Rumi Mevlana

Iako Mevlana u *Mesneviji* ne uvodi *tešbib* ili *tagazzul* i korišti drugi jezik, on ipak svojim čitaocima skreće pažnju da ne potpadnu pod uticaj doslovnog tumačenja njegovih stihova. U tu svrhu donosi jako prikladno poređenje arifa sa božanskim pticama. Čini se da na ovaj način aludira na Attarovo djelo *Mantikut-tajr* (*Govor ptica*). Naime, Attar donosi priču o pticama koje su se skupile u potrazi za Bogom, na čijem čelu se nalazi *hudhud* (pupavac koji je simbol muršida, dok su ostale ptice muridi). Navedene ptice kreću u potragu kako bi mističnu pticu Simurga izabrale za svoga vladara. Mevlana salike (duhovne putnike) poredi sa pticama u potrazi za Simurgom:

*Kad čuješ glas božanske te ptice
Izvanjsko mu da poput pretka je shvatiš
I onda ga sa sobom porediti staneš,
Čistu maštu kao stvarnost prihvatiš³⁸
Termina raznih za izmjenu ima,
Al'ne znaju gafili ništa o njima.*

Šta još možemo dodati nakon ovih stihova?

³⁷ Hoću da kažem da su to tajne i inspiracije od Boga, koje su se spustile u moje srce i koje sam ja na taj način predstavio.

³⁸ Ti svoju maštu prenosiš kao stvarnost.

Šejh Mahmud Šabestari

Mahmud Šabestari u svojoj poemi, koja spada u red najveličanstvenijih irfanskih djela u povijesti, tumači upravo one izraze o kojima govori Mevlana. Jedan od istaknutih mislilaca i pjesnika tog vremena mu je postavio pitanje u vezi s irfanskim simbolima, na šta mu je Šabestari odgovorio u formi poezije. On sam tvrdi da je ovo veličanstveno djelo napisao tokom jedne noći, što predstavlja veliko čudo.

*Glasnik s hiljadu zahvala i dobara,
Stiže na hizmet ljudima Horasana.*

Jedno od pitanja koja su mu postavljena glasi:

*Šta želi duhovnjak s onim riječima
Koje govore o očima i usnama?
Šta traži od obraza, uvojka, nausnica i bena
Onaj što duhovne mekame i halove ima?*

Jasno je da ih je zanimalo šta arifi podrazumijevaju kada koriste sve ove simbole. Šabestari podrobno raspravlja o tome u stotinjak stihova, da bi potom odgovorio na pitanje (pročitat ću vam neke stihove):

*Sve ono što u svijetu je vidljivo
Ko slika Sunca Onoga je svijeta
Svijet ko uvojak, nausnica, ben i obrva je
Jer svaka stvar na svom je mjestu lijepa
Isijavanje nekada Džemala, a nekad Dželala je
Obraz i uvojak tih značenja je primjer*

*Veličanstveni Božiji sifati su blagost i silina
Od njih su potekli obraz i uvojak ljepotica
Kad opipljivi postanu ovi izrazi zvučni
Zbog čula što su uspostavljeni³⁹
Duhovni svijet nema svoga kraja
Pa kako onda da ga oko vidi
Svaki smisao što iz darovitosti potekne⁴⁰
nema načina izrazom da se izrekne⁴¹
Kad duhovni ljudi značenje tumače
Pojašnjavaju ga poređenjem sa sličnim⁴²
Jer pojavno Onoga svijeta je ko sjena
Ovaj ko dijete, a Onaj je dadilja.*

Nakon toga pristupa tumačenju značenja riječi kao što su obraz, uvojak itd. Iza navedenog ponovno slijedi pitanje:

*Vino, svijeća i ljepotica šta znače
Čovjek krčme, ama šta to znači?*

³⁹ Izrazi su prvobitno nastali zbog osjetilnih i perceptivnih značenja.

⁴⁰ Irfanska značenja – inspiracije srca.

⁴¹ Duhovna stanja koja se pojave u srcu uglavnom se ne mogu objasniti riječima jer su riječi nastale s ciljem da se objasne značenja koja čovjek upoznaje putem čula. Na drugom mjestu kaže:

*Značenje nikad u riječ ne staje
Jer beskrajno more u posudu ne staje*

Sabzivari u tom smislu citira jednu arapsku pjesmu:

*Odijelo skrojeno od ovih dvadeset i devet harfova
Kako da pokrije tijelo značenja?*

Dakle, riječima nikako nije moguće objasniti ova značenja.

⁴² Znači, koriste poređenja.

Odgovor slijedi:

*Vino i svijeća irfanski osjećaj i svjetlo je
Pogledaj ljepoticu što ti skrivena nije.*

Nakon iznesenog pristupa podrobnom obrazlaganju.

Magribi

Magribi je jedan od poznatih sufiskih pjesnika, koji naravno nije dosegao Hafiza u pogledu pjesničke umjetnosti, ali ga neki zbog dubine irfanskih značenja stavljuju ispred Hafiza. Kao što rekoh, on nije poznat po svom umjetničkom ili pjesničkom opusu, već po irfanskim i duhovnim dubinama. Iza njega je ostao čitav divan pjesama. Neke od njegovih pjesama sam citirao u svom djelu *Međusobni doprinosi islama i Irana*. U nastavku ću navesti neke njegove stihove:

*Ako u ovom divanu pjesama vidiš
Harabat, harabadžiju i pijanice
Idola, opasač, brojalicu i križ
Maga, kršćana, medžusiju, samostan i kandilo
Vino, ljepoticu, svijeću i harem
Zvuk tambure i glas pijanih
Vino, krčmu i bohema krčmanskog
Suparnika, krčmara, kocku i dovu
Poj harfe i jecaj naja
Piće, pijančenje i vrč koji kruži
Bure, bokal i vinsku bocu prodavača
Druženje uz piće
Trčanja iz džamije ka krčmi*

*I smiraja pronalaženje tamo
Stavljanje u zakup svog bokala
Davanje duše i tijela za vino
Cvijet, cvijetnjak, čempres, vrt i lale
Večernje priče, kišu i rosu
Nausnice, ben, uzrast, stas i obrve
Obraz, jagodice, lice i kosu
Usne, zub, mahmurno i veselo oko
Glavu, noge, pojasa, šake i ruke
Ne bjesni zbog govora ovog
Već pronađi namjeru riječima
Ne zapetljavaj se u gomili izraza
Ako pripadaš poznavaocima tajni
Izoštri vid da lijepo vidiš
Kloni se kore, da jezgru opaziš
Ako oko od vanjskoga ne odvojiš
Kako da znalac tajni postaneš?
Jer svaka od ovih riječi dušu ima
Ispod svake od njih svijet ima
Ti dušu traži, a tijelo ostavi
Traži vlasnika imena, a imena se mani
Ne zanemaruju ništa od detalja
Kako bi postao znalac istina!*

Hatif Isfahani

Hatif o istom kazuje u svom poznatom *Tardži bandu*, koji počinje stihovima:

*Srce i tijelo za tebe žrtvujem
Oba na putu tvom žrtvujem!*

U jednom od svojih *Tardži banda* kaže:

*Hatif znalač spoznaje što ponekad ga
Pijanac, a nekad trijezni zovu
Def, harfa, krčmar i pjevač
Vino, vrč, krčmar i opasač
Namjera u njima duboku istinu skriva
Što znakovima ponekad se ukaže živa.*

Šejh Behai

O ovim temama su pjevali mnogi pjesnici, pa i oni za koje ni u kom slučaju ne možemo tvrditi da pripadaju skupini bohem i hedonista. Naprimjer, Šejh Behai, istaknuti pravnik i šejhul-islam svoga vremena, u svojim pjesmama koristio je hedonističke stihove u istoj mjeri u kojoj je to činio i Hafiz. Za primjer ćemo navesti nekoliko stihova:

*Vjeru i srce izgubih zbog jednog pogleda njena⁴³
O srce, u igri ljubavi kajanju mjesta nema
Klanjam se idolu, put ka džamiji ne pokazuj mi!
Kafir puta ljubavi, ja daleko sam od islama
Od prijatelja osim njega ništa drugo ne želim
O zahide, neka daju ti huriye i Džennet⁴⁴
Na vratima krčme pijanog zahida vidjeh
Mubarečli, o kršćane, muslimanu ja rekoh
Plemenitošću uzdigni moga srca dom
Prije nego li sam doživi slom!*

⁴³ Kasnije ćemo govoriti o tome na šta je pod vjerom mislio šejh Behai.

⁴⁴ Naravno, ove stihove komentiraju isto kao i Hafizove gazele.

Poezija allame Tabatabaija

Ukoliko želimo sakupiti pjesme koje su na ovu temu napisali istaknuti alimi, fakihi i mudžtehidi, kao što su bili Mirza Muhammed Taki Širazi,⁴⁵ rahmetli Naraki i drugi, to samo za sebe predstavlja posebnu priču. Međutim, ukratko ću se zadržati na stihovima moga profesora, allame Tabatabaija. Da vidimo šta će materijalistički komentatori reći o ovome:

*Kažem kao što uvijek govorio sam
Vjera je moja ljubav ljepotica.⁴⁶
U vjeri ljubavi slavi se opijeni
Iz ove skupine bježe savjesni.
Sa veseljem, mirom, snom i jelom
Nemaju ništa srcem zamišljeni.
Izuzev suza u oku i vatre srca
Nema ništa u rukama pačenika.*

⁴⁵ Također i pjesme rahmetli imama Homeinija koje su objavljene nakon njegove smrti. Za primjer ćemo navesti jednu od njih:

*O draga, zarobljen benom tvojih usana sam
Vidjeh tvoje bolno oko i bolestan sam
Oslobodih se sebe i udarih u doboš: Ja sam istina
K'o Mensur kupih vješala zbog toga
Tuga drage zapali vatru u mojoj duši
Kad dodođ sebi na svakom bazaru znan postah
Vrata mejhane otvorite ispred mene danju i noću
Jer zasitih se džamije i gradske škole
Pokidah odjeću zuhda i licemjerja te obukoh
Hirku pira harabata i postah prosvijećen
Gradskome vaizu što muči me savjetima
Pomogoh dahom pijanog boemstva
Pustite da spomenem hram idola
Ja koji uz pomoć idola mejhane postah svjestan.*

⁴⁶ U trenutku vjeru oduzima.

*Podigoše u mahali zaljubljenika
Zidove između srca i želje.
Koliko je Farhada umrlo na planinama?
Koliko je Haladža otišlo na vješala?
Šta ima svijet do srca i ljubavi drage
Osim maštarija gomile?
Dobročinitelji i zaljubljenici
Nikad ne pružaju ruku mrtvima
Najveći zaljubljenici što slobodni su
Odvojeni su od mreže niti duše
Okrvavljeni vlastitom krvlju su otišli.
Kakvi prekrasni cvjetovi u potocima
S proljeća, dok nebo čestitke šalje
U okrilje vrta pljuskovima kiše
Zelenilo uzdiže lice u dolinama i nizinama
Postavlja šator cvijet u cvijetnjaku
Ukrašava ga potočni grm
U vodenom ogledalu lica
Grančica ruže priklanja se uz lopoč
Uz stotinu dodvoravanja cvijetu nara
Vjetar sa krova dere zavjesu pupoljka
Hiljade lijepih riječi mu donosi
Uz zvuk naja i melodiju harfe
Vrište s čempresa i jasmina žice
Uz sjećanje na uvijene obrve ljepotica
Podigni vrč na slavlju piganica
Otvori čvorove tajni svijeta
Jer vino teškoće čini lakšim
Osim kajanja i bajki ništa je svijet
Zatvorene oči su sretnika
Zbog žaljenja ne daj budućnost⁴⁷*

⁴⁷ Kako slično Hafizu!

*Jer, kao i prošlost – budućnost je san⁴⁸
Pazi, ne zavaravaj se Dunjalukom
Jer u podnožju ovog cvijeta trnje je
Diži neprekidno čašu, i zabavi se
Sve ostavi, nek' uzmu besposleni!"*

Hafiz je cvijet iz bašče islamskog učenja

Na temelju navedenog možemo zaključiti da je Hafiz cvijet iz islamske bašće. Zamislite bašču površine hiljadu kvadratnih metara u kojoj se nalazi na desetine različitih cvjetova. Jedan od tih cvjetova je Hafiz, a ona bašča je bašča islamskog učenja. Ona je bila toliko prostrana da je obuhvatala pola svijeta. U njoj se nalaze različiti jezici. Ja sam spomenuo arapski, ali je isti slučaj i sa ostalim jezicima. Nije uredu da Hafiza iskinemo iz ove bašće i da ga tumačimo po vlastitom nahođenju. Hafiza treba posmatrati samo u bašći u kojoj je odrastao, a to je bašča islamskog učenja. Dok ne upoznamo Hafizove učitelje, učitelje njegovih učitelja, klimu i situaciju u kojoj je odrastao, nećemo ga moći dobro upoznati. To nije posao za jednog književnika. Nesporazum je u činjenici što danas Hafiza žele komentirati književnici. Da se kao komentator okuša najizvrsniji književnik na svijetu, teško da bi mogao objasniti Hafiza. Njega treba tumačiti arif, koji je istovremeno i književnik. Stoga, otvoreno izjavljujem da se ne smatram komentatorom Hafiza jer niti sam arif, niti sam književnik. Hafiza treba tumačiti arif književnik, upućen u sve znanosti Hafizova doba.

⁴⁸ Poricanje Sudnjega dana, kako to neki komentatori pripisuju Hafizu.

Razlog zbog kojeg arifi koriste simbole u govoru

Postavlja se pitanje iz kojeg su razloga arifi govorili simbolički, tako da njihove riječi imaju nekoliko razina značenja. Zašto se služe simbolima i zagonetkama? Zbog čega ne govore jasno? Šta znači stih: "Kad čujem zov ptice istine", ili pak: "Izrazi su za Abdale i odabranike." Kakvu to slabost imaju, pa ne mogu govoriti otvoreno i jasno?

Po ovom pitanju učenjaci se uglavnom razilaze. Neki smatraju da su arifi u početku govorili otvoreno i bez simbola, ali kada su uvidjeli da im takav način govora i izražavanja misli stvara teškoće, onda su bili primorani koristiti simbole i aluzije prilikom govora, kako im zvanična ulema i drugi ne bi prigovarali.

Doktor Kasim Gani napisao je dvije knjige o tesavufu, jednu naslova *Historija tesavufa u islamu* i drugu, koja predstavlja sažetak njegovih promišljanja o tesavufu, *Rasprava o tesavufu*, ali kada se bolje zadubimo i analiziramo ova djela, zaključujemo da nije uspio u potpunosti razumjeti tesavuf i arife. Prvo, on poput doktora Badavija stoji na stanovištu da sve ono što govore arifi vuče korijene iz neoplatonizma (pod uticajem zapadnih orijentalista). Nadalje, on tvrdi da je neoplatonistička filozofija prodrla među muslimane u formi irfana:

"Tesavuf je poprimio formu koja je anatemirana u islamskom društvu. Neki sufiski velikani zapali su u teškoće, a drugi su ubijeni. To je bio glavni razlog zašto su sufije svoje tajne krili od drugih i izražavali se simbolički. Pridržavali su se šerijatskih okvira i nastojali tesavuf tumačiti uz pomoć hermeneutičkih komentara Kur'ana i hadisa. Mora se priznati da su u tome bili veoma uspješni, te se hermeneutički komentatori Tore s njima nikako ne mogu poreediti."⁴⁹

⁴⁹ *Rasprava o tesavufu*, str. 10.

Na drugom mjestu ponavlja iste riječi na drugi način. Slobodno se može reći da ovo nije istina. Oni su, za razliku od prethodnika, sufija 2, 3. i 4. hidžretskog stoljeća, svoje istine iskazivali više simboličkim i zagonetnijim jezikom. Da je u pitanju bilo vjersko prikrivanje, ne bi smjeli iznositi svoje mišljenje na takav, šerijatski neprikladan način. To je veoma čudno i objašnjava onu poznatu izreku: "Izvinjenje je gore od grijeha." Postavlja se pitanje na koji način su govorili simbolički. Naime, sve svoje tvrdnje i mišljenja izražavali su na heretički i pokuđen način. Kakvo je to onda simboličko i zagonetno izražavanje stavova s ciljem izbjegavanja osude i kazne ortodoksne uleme? Da su govorili na neki drugi način, nerazumljiv za obične ljude, tako da su naprimjer upotrebljavali riječi kao što su abdest, ruku', tejemum i sedžda, pa da su ih tumačili na svoj način, ova teorija bila bi prihvatljiva. Oni nisu koristili takvu terminologiju, nego su, naprotiv, koristili izraze koji po svom vanjskom značenju predstavljaju samo nevjerstvo ili prestupništvo. "Vjeru i srce izgubio sam samo jednim pogledom i sretan sam" – pjesnik ovde otvoreno tvrdi da je izgubio vjeru i da je zbog toga sretan. Da li je na ovaj način želio govoriti zagonetno da ga narod ne razumije? Zajista čudno! Čudim se čovjeku koji može ovakvo nešto reći. S druge strane, nacionalistički usmjereni intelektualci pokušali su dokazati da su simbolički jezik koristili samo iranski mistici, te da se ti termini ograničavaju samo na izraze kao što su mag, dijete maga i sl. Tvrđili su da su iranski mistici, s obzirom da je Iran bio pod arapskom dominacijom, na ovaj način željeli iskazati svoje simpatije prema Iranu prije islama, odnosno, kako nisu smjeli otvoreno iznositi nacionalističke osjećaje, koristili su jezik simbola kako bi upućeni mogli razumjeti da oni tako izražavaju ljubav prema predislamskom Iranu. Sjećam se kad sam čitao knjigu *Irfan i materijalistička*

načela doktora Eranija, da je on ismijao one koji misle ova-ko, navodeći da je neki čovjek Hafizov distih “Bulbul jezi-kom pahlavidskim s čempresa grana / Čitaše sinoć lekciju duhovnih mekama”, tumačio kako Hafiz pod pahlavidskim jezikom aludira na jezik i kulturu prije islama, čime izražava svoje simpatije ka zoroastrizmu. Doktor Heravi je postavio pitanje: Ako je tako, kako onda tumačiti ove stihove:

*Dodji, jer Musaova vatra ukaza na cvijet
Da s drveta čuješ istine tevhida!*

Da li ovo ukazuje na Hafizovu naklonost prema judaiz-mu? Ili pak stihovi:

*Ovu čudnu priču o nesreći poslušaj!
Isaovskim nas je dahom ubio dragi.*

Govore li ovi stihovi o njegovim sklonostima prema kršćan-stvu? Kakve su to gluposti? To su tvrdnje koje su kolonijalsti tokom devetnaestog stoljeća donijeli među muslimane kako bi ih međusobno zavadili. Oni će te riječi ponavljati i nared-nih hiljadu godina. To je prljava laž. Postoji mnoštvo dokaza koji pobijaju takve tvrdnje, a o njima sam pisao u knjizi *Uza-jamni doprinosi islama i Irana*.

U čemu je, dakle, stvar? Ovo treba pitati same arife. Po mom mišljenju, postoje dva razloga, od kojih prvi ne treba tražiti u sufiskoj terminologiji, ali je sigurno imao značajan uticaj na stvaranje sufiskog jezika. Poezija, proza, rječitost, govorništvo i lijepo izražavanje sami po sebi predstavljaju sredstvo za bolje prenošenje poruke, bez obzira o kakvoj je poruci riječ. Ukoliko neki političar želi prenijeti svoju poruku narodu, najbolje će to učiniti uz pomoć poezije i književno-

sti, jer jedan lijep stih bolje djeluje na ljude od stotinu knjiga. Kada je poruka uvijena u prelijepе stihove, postaje prijemčivija. Sam Kur'an koristi slične metode. Njegova mudžiza je upravo u rječitosti i lijepom izražavanju. Kur'an je umjetnost stavio u službu Božije poruke, zbog čega je kur'anski jezik uvijek bio najbolje sredstvo predstavljanja Božijega govora. Arifi su, također, za prenošenje svojih misli i ideja koristili umjetnički jezik: poređenja, metafore, aluzije, stihove, simbole itd. To svakako temu čini ljepšom i privlačnijom, za razliku od otvorenog i jasnoga govora. Drugim riječima, arifi su ovo sredstvo koristili za vlastito promicanje i širenje svojih ideja.

Drugo, za iskazivanje irfanskih značenja općenito ne postoje odgovarajući termini, jer je jezik nemoćan da ih izrazi (ovo se da primijetiti i kod Šabestarija). Ova značenja mogu spoznati samo oni koji su stupili u taj svijet. Upravo zbog toga arifi tvrde da ljubav nije moguće objasniti, jer jezik ljubavi nije jezik objašnjavanja. Sam Hafiz na dosta mjesta ukaže na ovu činjenicu.

Primjer:

*O ti koji pisanjem i objašnjavanjem o ljubavi govorиш,
Mi s tobom o dobru i zdravlju govoriti ne можемо.⁵⁰*

Ili na drugom mjestu:

*Govor ljubavi nije onaj što jezikom se zbori.
Krčmaru, daj vino i skrati razgovor dugi!*

Arifi smatraju da ova značenja nije moguće izraziti običnim riječima, već samo uz pomoć simbola, te da ih mogu razumjeti

⁵⁰ Jer to nije objašnjivo riječima.

samo arifi i putnici na Božijem putu. Prema Mevlani, to je “govor ptica” koji poznaju samo oni koje je Bog poučio tome (*i poučismo ga govoru ptica* – Kur’an) i osim njih niko ne može ući u taj prostor. Prema tome, ovaj jezik nije izreciv običnim riječima, već je to jezik simbola i ako bi se iskazivali bez njih, to bi ljudi moglo odvesti u zabludu i nevjerstvo. Arifi smatraju da njihove tajne nije moguće spoznati razumom, niti zapisati izrazima koje je stvorio um.

Prije nekih tridesetak godina na um mi je pala jedna tema koje se još uvijek dobro sjećam. Naime, Hafiz ima jedan veoma zanimljiv gazel. Po mom mišljenju, u njemu se obraća izravno Ibn Sini, aludirajući na posljednji dio njegovog djela *Ešārāt ve tanbihāt*. Ibn Sina pred kraj ovog djela donosi poglavje pod naslovom “Položaji arifa”. Veoma je zanimljivo da je jedan filozof uspio na taj način objasniti stepene arifa. To je veliki uspjeh za filozofa. Međutim, arif ne prihvata da filozof može uz pomoć nauke i filozofije dokučiti tajne irfana i duhovnog puta, te stoga ovo kategorički odbacuje.⁵¹

*Sufija u odbljesku vina tajne doznaje,⁵²
Iz ovog dragulja bit svačija se spoznaje.*

U nastavku kaže:

*Vrijednost buketa cvijeća⁵³ jutarnja ptica pozna
Jer svaki što listove čita značenja ne zna.*

“Jutarnja ptica” je arifova duša koja rano ustaje, a “jutro” ukazuje na dovu. Kada je riječ o ranom ustajanju, činjenju

⁵¹ Bude li prilike, to ćemo pokazati i u Hafizovim gazelima.

⁵² Jasno je na šta se ovdje aludira duhovnim vinom.

⁵³ U nekim rukopisima stoji “opis buketa cvijeća”, što je ispravnije.

jutarnje dove, plaču – niko nije o tome pjeva više od Hafiza, niti na tako inspirativan i uticajan način govorio o svom rannom ustajanju i činjenju dova. Više puta je istakao da sve što posjeduje duguje ranjenju i ibadetu u tom vremenu.

Ove pojave se ne spoznaju čitanjem knjiga, nego ranim ustajanjem i jutarnjim ibadetom. Navedeno se postiže samo pročišćavanjem duše, skrušenošću, plačem, dovama i obraćanjem Uzvišenom Bogu.

*Ponudih dva svijeta iskusnom srcu
Osim ljubavi tvoje vječne sve drugo prolazno mu
Desi se ono što kod ljudi me zabrinjava
I nadzornik na ovoj zabavi obitava
Kamen i zemlju mubarek pogledom u jakut i dragulj tvori
Svako ko spozna vrijednost daha jemenskog vjetra.*

Potom kaže:

*O ti, koji iz knjige razuma znakove ljubavi učiš
Bojam se da učenjem nećeš tajnu ovu spoznati.*

Čime hoće reći: Ibn Sina, ti koji iz knjige razuma djelo *Položaji arifa* pišeš, bojam se da učenjem i studiranjem nećeš spoznati ove tajne!

HAFIZOV POGLED NA SVIJET I IDEOLOGIJA U SKLADU SA VANJSKIM ZNAČENJEM NJEGOVE POEZIJE

Treća postavka:
Hafiz je pisao pjesme u različitim razdobljima života

Jedna skupina istraživača tvrdi da je Hafiz gazele pisao u različitim razdobljima života, pa su na osnovu toga Hafizovu poeziju podijelili na periode. One stihove i gazele koji upućuju na buntovništvo, slavljenje života, alkohol i zaljubljenost svrstavaju u poeziju koja je nastala dok je Hafiz bio mlađ. Sadi, opisujući mladalačko razdoblje, pjeva: *U cvijetu mladosti onako se desi kao što znaš...*⁵⁴

Možda neki smatraju da su svi Iranci u mladosti neuokrotivi i nevjernički raspoloženi, a u starim danima postaju izuzetno pobožni. U skladu s tim, gazeli koji aludiraju na buntovništvo, odavanje alkoholu i ženama zaista imaju pravo značenje i predstavljaju one Hafizove gazele koje je napisao u mladosti, dok su gazeli koji govore o pobožnosti, čestitosti, *fenu*, *suluku*, duhovnoj kontemplaciji, plakanju u zoru i sl. također ispravni, ali su nastali u poznjim godinama Hafizovog života.

Muhammed Ali Bamdad napisao je djelo *Hafizologija*, gdje čvrsto stoji na stanovištu da Hafizove gazele treba tumačiti upravo na gore izneseni način. Prvo, njegova tvrdnja je bez čvrstih argumenata. Naravno, moguće da je istinita, ali je bez valjanog obrazloženja. Dakle, treba reći da je mo-

⁵⁴ *Dulistan*, 5. poglavljje, 9. hikaja.

guće da je ovako, a ne kategorički tvrditi da je sušta istina. S druge strane, postoje argumenti protiv ove tvrdnje. Analiziramo li Hafizovu poeziju, primijetit ćemo da u istim onim gazelima u kojima pjeva o pijenju vina, odavanju razvratu i svim vrstama uživanja, postoje elementi koji ukazuju da je taj gazel Hafiz pisao u pozniјim godinama života. Takav je npr. gazel koji gospodin Bamdad navodi kao primjer Hafizove neobuzdanosti:

*Osvoji li Turkinja iz Širaza srce moje
Samarkand i Buharu dajem za ben crne boje.
Daj, krčmaru, preostalo vino što ga nećeš u Džennetu naći
Kraj vode Ruknabada i šetališta Musalle
Avaj, kad ove vragolaste i zadivljujuće ljepotice
Odnesoše sabur iz srca kao trpezu Turci plemena Jagma
Draga, ne ovisi o mojoj slaboj ljubavi
Lijepo lice ne treba vodu, boju, ben i nausnice.*

Nakon toga kaže:

*Savjet slušaj, dušo, jer od duše više vole
Mlađići sretni mudroga starca savjete...*

Osim toga, postoje stihovi koji jasnije ukazuju na navedenu osobinu Hafizovih gazela.

Primjer:

*U starosti mladalačka ljubav srce mi zahvati
I ona tajna što je u srcu skrivah očevidna posta
Pogledom, ptica srca mi zaljubljena je postala
Oči, pogledajte ko u zamku je pao!*

Na drugom mjestu kazuje:

*Daj pehar da opet uz veselje šahova lica
Sijede kose mladalački duh me obuzme!*

Na još jednom mjestu Hafiz pjeva:

*Vidje li, srce, na kraju starosti, zuhda i iluma
Sa mnom šta učini oko ljubljene moje ponovo?*

Dakle, kada uzmemu u obzir ove i slične stihove, kako možemo prihvati iznesenu postavku?

*Četvrta postavka:
Sve Hafizove pjesme su istovjetne i
njihovo vanjsko značenje je ispravno*

Ovu postavku podržava većina pisaca našeg vremena, čime na neki način žele opravdati sami sebe. Prema njima, Hafizove gazele nije potrebno tumačiti ili hermeneutički obrađivati. Svi gazeli u kojima Hafiz pjeva o pijenju vina, o ženama, oだvanju razvratu, slavljenju trenutka i života predstavljaju čistu istinu i to je upravo ono što je Hafiz mislio dok ih je pisao. No, kada je riječ o stihovima gdje pjeva o irfanu ili određenim duhovnim stanjima i deredžama, njih treba tumačiti i za njih tražiti hermeneutička rješenja. Oni smatraju da su tumačenju i hermeneutičkoj obradi Hafizovih stihova pribjegavali oni koji vole Hafiza i njegovu poeziju i koji nisu mogli prihvati da on bude poznat kao grješnik, buntovnik i razvratnik, a unutarnje i vanjsko značenje je upravo ono što svi razumiju.

Prvo, Hafizova poezija je smislena i nije fikcija. Drugo, nasuprot prvoj postavci, njegova poezija je tematski istovjetna,

a opet suprotno Edwardu Brownu, koji je smatrao da je Hafiz pisao poeziju u različitim duhovnim i emocionalnim stanjima, te suprotno onima koji vjeruju da je njegova poezija nastajala u različitim periodima života, a cilj pjesnika je upravo ono što se da zaključiti na prvi pogled.

Jednom prilikom pročitao sam članak koji je napisao Muhit Tabatabai pod naslovom *Zašto ustrajavamo na Hafizovom ateizmu?* On u tom članku donosi argumente i dokaze koji pokazuju da Hafiz nije onakav kakvim ga obično opisuju i da je u svoje vrijeme bio poznat kao izuzetno religiozna osoba. Tabatabai smatra da su Hafiza u njegovo vrijeme, a i kasnije, smatrali šijjom. Nekoliko dana kasnije urednik tog časopisa napisao je odgovor na članak. On tvrdi da vrijednost Hafiza leži upravo u njegovom buntovništvu ili, kako to on kaže, kršenju običaja i zakona. Tačnije, Hafiz je vrijedan samo zato što je zanemarivao i gazio običaje i tradiciju.

O ovoj temi napisana su mnoga djela i članci. O Hafizu su raspravljali mnogi i uglavnom su dolazili do ovakvih zaključaka.

Peta postavka:
Hafizove pjesme su istovjetne i sve su irfanske

Prema ovoj postavci, cjelokupna Hafizova poezija je tematski ujednačena i sve pjesme su duhovnog i irfanskog karaktera, a sve one pjesme koje otvoreno govore o neirfanskim temama predstavljaju samo niz pjesničkih i irfanskih termina. Vino, ljepotica, soluf, nausnica, ben i svi ostali slični termini imaju sasvim drugo značenje. Ako ih upitamo čime potkrepljuju svoje tvrdnje, reći će da pojedini Hafizovi gazeli bez ikakve sumnje pjevaju o najuzvišenijim irfanskim istinama. Ovi gazeli se ni na koji način ne mogu tumačiti u formi

materijalističke ili hedonističke poezije. Drugim riječima, kako to imaju običaj reći vjerski pravnici, ako riječima nekog čovjeka za kojeg znamo da nije želio izreći ništa paradoksalno dodamo nešto, onda će njegov govor djelovati paradoksalno. To znači ukoliko je jedna stvar jasna a druga jasnija, onda onom jasnijem dodajemo jasno, a ne jasnom jasnije, odnosno ono jasnije koristimo kao analogiju za jasno, a ne jasno kao analogiju za jasnije. Pored toga, i sam Hafiz na nekim mjestima ukazuje na ovu činjenicu. Složit ćemo se da Hafiz nije lažac, a sam na više mjesta tvrdi da je njegova poezija mudrost i spoznaja.⁵⁵

*Svi stihovi Hafizove poezije mudrost su i spoznaja
Aferim privlačnosti i nježnosti mu govora!*

Naravno, ovo je samo teorija. Odbacili smo prethodne postavke. Ukoliko se sjećate, rekli smo da ne možemo ponuditi dokaze protiv tvrdnje da je Hafiz bio samo pjesnik i da nije imao druge namjere do da piše pjesme, tj. da je bio vješt umjetnik. Ali, onaj ko poznaje cjelokupan opus Hafizove poezije, a posebno dio koji tretira irfanske teme sa nepatvorenim žarom, ne može prihvati da su Hafizovi gazeli tek djelo jednog umjetnika bez duha. Naravno, niko nema jake argumente ni da pobije tvrdnje druge strane.

Nalazimo se pred dvije potpuno suprotstavljenе i isključujuće postavke o Hafizu. Prvo ćemo razmotriti onu po kojoj je Hafizova poezija tematski ujednačena i nema nikakve potrebe za tumačenjem i hermeneutičkim analizama. Prema ovoj postavci, Hafizove gazele treba razumjeti onako kako su napisani, a stihovi koji tretiraju irfanske teme nemaju nikakav

⁵⁵ U narednim poglavljima ovo ćemo obrazložiti.

smisao. Pokušat ćemo vidjeti šta bi se desilo ako Hafiza posmatramo u ovom kontekstu. Pri naučnoj kritici ove postavke ne smijemo podleći subjektivizmu i pristranosti. Možda je Hafiz bio upravo takav i ukoliko jeste, da vidimo kakav bi onda on bio čovjek.

Kritika četvrte postavke

Jedan dio ove postavke odnosi se na Hafizovo razmišljanje i pogled na svijet. U skladu sa postavkom, Hafiz je bio potpuni materijalista ili pak neupitni skeptik i zanesenjak. Uz takav skepticizam i zanesenjaštvo nije moguće shvatiti tajnu svijeta, posebno jer sve mu ono s čim se takav čovjek susretne sugerira nevjerstvo, i u krajnjoj istanci, da bi se spasio otrova teških misli, on pribjegava alkoholu. Veliki broj pijanica prošao je upravo takav put. Neki ljudi koji tuguju zbog velikih problema u kojima se nalaze, nesreće u ljubavi ili drugih vrsta neuspjeha postaju nepodnošljivi sami sebi, a onda kada više ne mogu trpjeti svoje razmišljanje i promišljanje, pribjegavaju alkoholu da bi odagnali teške i nepodnošljive misli, te tako našli smiraj. To je poput izreke: "Kao čovjek koji od velike vrućine nalazi utočište u vatri." Naime, navodi se da u Džehennemu postoje akrepi od kojih će ljudi bježati u okrilje zmija.

Hafizov pogled na svijet u skladu sa ovom postavkom:

1. Fatalizam

Oni koji zastupaju ovu tezu smatraju da je fatalizam izvršio veliki uticaj na Hafiza. Po njihovom mišljenju, Hafiz je vjerovao da čovjek nema slobodne volje i da u svijetu vlada

apsolutna predodređenost. U poslanici *Čovjek i sudbina* napisao sam da čovjek pati kada misli da nije slobodan, posebno ako osjeća da se u takvom položaju nalazi pred absolutnom moći pred kojom nije moguće ni pomicati na prestup. Počitnici ove teze tvrde da većina Hafizovih gazela ispoljava upravo slobodu koja proizlazi iz fatalizma.

Primjer:

*Prihvati dato i s čela ukloni namrštenost
Jer za mene i tebe vrata slobode otvorena nisu.
Ako trn sam, a cvijet baštovana ima
Kako god da me uzbijaju, ja izrastam.
Ne kori me na ovoj livadi zbog samoniklosti
Onako kako me uzbijaju – tako rastem.
U ezelu cvjetnoj vodi i cvjetu propisaše da
Prva bazarska ljepotica druga dvorska je dama.*

Na drugom mjestu kaže da oni koji su dostigli određene stepene ustvari nisu sami ništa postigli, već su na njih postavljeni:

*Sveti duh ako opet pomoć pruži
Drugi će činiti ono što Mesih čini.*

Ili:

*Čisti dragulj treba prijemčiv za blagoslov biti
Jer neće svaki kamen i blato biser i merdžan postati.*

Pored navedenih stihova postoje i drugi koje upotrebljavaju da dokažu Hafizov fatalizam. Kao što smo rekli, svaki oblik fatalizma oduzima čovjeku osjećaj za sreću i radost, te

takvo stanje obično završava odavanjem alkoholu i drugim vrstama opojnih sredstava, te samozaboravom.

2. Pomenost

Hafizu, također, pripisuju da je neprestano bio u stanju pomenosti i zapanjenosti, okupiran pitanjima: Ko sam, zašto sam ovdje došao, kuda idem i slično.

*Nije jasno zašto dodoh i kuda idem sam
Štete li i boli, nemaran ka poslovima svojim sam.
Sva vrata što otvorih ka čuđenju vodiše me
Odsada smo ja, bohemstvo i izbezumljenost jedno.*

Hafiz u ovim stihovima govori o lijeku i izlazu iz navedene situacije, te kaže da bilo da je išao putem filozofije, logike ili teologije – uvijek je nailazio na pomenost i zaprepaštenost, što ga je navelo da ih sve odbaci i da ni na šta ne obraća pažnju, jer život ne vrijedi ništa.

*Kamo god idem strah mi se povećava
Sačuvaj Bože ove pustinje i puta bez kraja!
Ovaj visoki i šaroliki strop šta je
Tu tajnu na svijetu niko ne poznaje.*

U poznatom gazelu Hafiz veli: “Ako ona širaska Turkinja pridobije srce moje...”, a u sljedećem stihu kaže:

*Pričaj o sviraču i vinu i manje tragaj za tajnom vremena
Jer niko mudrošću ne riješi nit’ će riješit’ zagonetku ovu.
Krčmaru, vrč vina mi daj, jer tajnoga slikar
Šta naslika iza perde tajni jasno nam nije!*

*Postojanje naše tajna je, Hafize,
Čije istraživanje uludo i bajka je.
O tajni skrivenoga niko obaviješten nije, priča se mani
Koji miljenik srca put ka ovom prostoru ima?
U radionici gdje um i mudrost puta nemaju
Slabašni razum zašto bezobrazno promišlja.
Odlazi, umišljeni zahide, jer od mojih i tvojih očiju
Tajna ove perde skrivena je i skrivena će ostati!
Priča 'kako' i 'zašto' teškoće stvara, o srce,
Uzmi vrč i odmori tren od svoga života!
Rekao si: Reci nešto o tajni ezelskoga zavjeta
Reći ču onda kad potegnem dva gutljaja.*

3. Nihilizam

Nihilizam je mnogo iznad skepticizma i začuđenosti, toliko da se nalazi apsolutno "ispod nule".

Primjer:

*Svijet i poslovi svijeta ništa baš ništa su
Hiljadu puta provjerio sam istinu tu.
Proizvod radionice postojanja nije sve ovo
Prinesi vino, jer plod svijeta nije sve ovo
Pet dana što na ovom stepenu ti dadoše
Dobro se odmori na tren, jer vrijeme ne traje dugo
Na usnama mora nestajanja čekamo, krčmaru,
Iskoristi priliku, jer od usana do usta nema puno.*

4. Poricanje proživiljenja

U pojedinim Hafizovim gazelima da se naslutiti poricanje i dovođenje u pitanje Dana proživiljenja, jer nije poznato ima li Kijameta ili nema, te stoga o tome ne treba razmišljati.

Primjer:

*Šta će biti ljepše od misli o vinu i peharu?
Da vidim šta će biti na kraju
Dokle tugovati zbog prolaska vremena?
Reci: Šta će biti ako ne bude srca i vremena?
Vino pij i ne tuguj, ne slušaj savjet onih što oponašaju
Kakva je vrijednost govora masa?
Bolje je da uživaš plodove svoga truda
Znaš li na kraju šta nesretnike čeka?*

Ili u narednom stihu:

*Znaš li šta je sreća? Osobu dragu vidjeti
U njenoj mahali prosjačenje pretpostaviti kraljevstvu.*

Ili pak:

*Prvo usne drage osobe čvrsto ljubi
Jer na kraju ćeš zbog griženja prstiju i usana patiti
Iskoristi druženje, jer kada napustimo ovaj dvosmjerni stan
I kad odemo – više se nećemo susresti nikada.*

Prema ovome, Dan sastajanja ili dan kada će jedni stići do drugih i Dan okupljanja, odnosno dan kada će se svi iskupiti na jednom mjestu ne postoji: "Kad odemo više se nećemo sresti."

Navedeni stihovi uglavnom osvjetljavaju različite vidove Hafizovog pogleda na svijeta. Jedino što se u njima ne susreće jeste otvoreno negiranje Boga, ali pitanja kao što je negiranje proživljjenja u najmanju ruku nisu u skladu sa ispravnim vjerovanjem.

U nastavku ćemo pokušati donijeti zaključak koji proizlazi iz ovakvog pogleda na svijeta. Dakle, to je ideologija, na osnovu koje treba odrediti karakter ličnosti. Ako svijet nema nikakve vrijednosti, ako postoji samo fatalizam, ako nije moguće spoznati tajnu svijeta, ako niko ne zna da li ćemo se jednoga dana sresti, ili kako Hafiz kaže, niko nikoga neće sresti dva puta, kakav se zaključak može izvesti iz svega toga?

Hafizova ideologija u skladu sa navedenom teorijom

a) *Iskorištavanje sadašnjeg trenutka*

Jedna od osobina Hafizove ličnosti, u skladu sa zaključcima koje smo donijeli na temelju prethodne postavke, bila bi ustrajavanje na iskorištavanju datog trenutka, odnosno sadašnjice. Ova osobina je jako zastupljena kod Hajama. Pjesnik poziva da se posvetimo sadašnjosti i da je na najbolji način iskoristimo, da ne razmišljamo o prošlosti ili budućnosti – da ne žalimo za onim što je prošlo i da ne brinemo zbog onog što će doći. Razmišljanje o budućnosti čovjeka odvraća od uživanja u sadašnjem trenutku. Da bi uživao u ovom kratkom životu, kako pjesnik smatra, čovjek mora zanemariti razmišljanje o prošlosti i budućnosti, te iskoristiti onaj trenutak u kom se nalazi. Za ovo Hafiz koristi izraze tren i sadašnjost:

*O srce, mladost prođe, a ti ne ubra cvijet života
Pod stare dane ne tragaj za ugledom i slavom!
Uživanju sav se predaj jer pojilište ne osta
Ademu, stanovniku kuće smiraja u Džennetu.
Otac mi džennetski vrt za dva pšenična zrna proda
Izrod sam, ako za zrno ječma ga ne prodam.
Ljepše od uživanja, druženja, vrta i proljeća – šta je?*

Krčmar gdje je? Reci, čemu čekanje?

Ovdje ponovo dolazi do izražaja pitanje svršetka svijeta i Sudnjega dana.

*Ako iz džamije zaputim se ka krčmi, ne krivi me
Vaz traje dugo, a vrijeme brzo prolazi.*

Pjesnik kaže da je napustio vazove i predavanja hodža, te poziva da se posvetimo onome čemu vrijeme brzo prolazi.

*O srce, ako uživanje danas ostaviš za sutra
Ko i šta ti jamči vječnost?
U mjesecu šabanu ne puštaj vrč iz ruku, jer ovo sunce
U očima trajat će do noći ramazanskog bajrama
Cvijet drag je, iskoristi druženje s njim
Jer s ove strane je došao u vrt, a s one će otici.
Reče: Cvijet lica tvoga na kraju osušit će se
I ova svježina u njemu neće više ostati.*

Na drugom mjestu stoji:

*Zefir u posjetu starom prodavaču vina je došao
Vrijeme je veselja, uživanja, zabave i pića.
Zrak poput Isaova daha, a vjetar mirisan
Zeleno drveće, a ptice svuda cvrkuću
Pećnica lala toliko zapali proljetni vjetar
Da pupoljak utopi se u znoju, a cvijet proključa.*

Stihovi koji slijede predstavljaju vrhunac irfanskih i umjetničkih dometa, ali njih ćemo analizirati na drugom mjestu.

*Krčmaru, današnje uživanje ne ostavljam za sutra
Ili s divana odredbe pismo pouzdanja mi donesi!*

Drugim riječima, donesi mi neko pismo jamstva na osnovu kojeg će biti siguran da ovo vrijeme neće otici uzalud, nego će biti nadoknađeno.

*Nema pouzdanja u dunjalučke stvari
Čak ni u ono vrteće nebo iznad
Donesi vino! Ašik se kadije ne boji,
Ni suda pravde, ni propitivanja.*

Pojedini Hafizovi stihovi koriste se kao dokazi njegove hirovitosti, ravnodušnosti i neobuzdanosti. Ne može se pouzdano utvrditi koje poslove je Hafiz obavljao. Uglavnom se koriste navodi Muhammeda Golandama koje donosi u predgovoru svoga djela. Naime, on navodi jednu rečenicu, koja se ponavlja u različitim rukopisima i može se tumačiti na dva načina.

Prema prvom tumačenju Hafiz je bio uposlen u državnoj službi. Kao što je već rečeno, Golandam tvrdi da Hafiz nije uspio sakupiti divan zbog preokupiranosti čitanjem i izučavanjem djela kao što su *Keşşâf*, *Misbâh*, *Mutâle*, *Miftâh* itd. Na osnovu toga, neki smatraju da je obnašao državnu funkciju, što se ne može potvrditi sa sigurnošću. Iz nekih Hafizovih stihova može se zaključiti da se njegova krilatica “iskorištanje trenutka” ne odnosi samo na njega. To je poput onih aljkavih i raskalašenih državnih službenika koji čekaju da im plata stigne kako bi je potrošili za samo nekoliko dana na zabavu, uživanje i pijančenje, tako da bi do kraja mjeseca ostajali bez ičega.

*Muštuluk, stiglo je proljeće i livada se zazelenila
Obaveza ako nam predstoji, onda su to cvijeće i vino.*⁵⁶

Mnogo je stihova koji naizgled pozivaju na isto. To je Hafiz kakvim ga neki žele predstaviti. Da li od njega možemo nešto naučiti?

b. Sklonost ka ženama i lijepim osobama

Drugi zaključak koji se da izvesti na osnovu ove teorije jeste da je Hafiz imao veliku sklonost ka ženama i lijepim osobama. U Hafizovom *Divanu* termin “šahid”, koji između ostalog označava ženu i općenito lijepu osobu, izuzetno često se pojavljuje te ovdje nije potrebno donositi primjere. Oni koji Hafiza posmatraju isključivo sa materijalističkog i hedonističkog aspekta tvrde da je Hafiz bio ženskaroš i da je bio sklon ljubavi i zaljubljivanju. Ali, neki idu dотле da na osnovu njegove poezije pokušavaju objasniti na koji način je prilazio ženama i koliko je u tome bio uspješan. Jedan od takvih analitičara, koji je nedavno objavio knjigu iz te oblasti, tvrdi da Hafiz nije imao potrebnu odvažnost i otvorenost kad su u pitanju žene i ljubav. Ne kaže se uzalud: “Stid je prepreka za opskrbu.” Ukratko, po njemu, ako neko želi nešto postići, mora biti odvažan i neustrašiv. Isti autor zaključuje da je Hafiz bio stidlјiv kada su u pitanju žene. Tačnije, bio je izuzetno zaljubljiv, ali je s druge strane bio jako povučena osoba. Žene takve muškarce ne vole. One žele odvažne i otvorene. Zbog toga je Hafiz uvijek patio zbog ljubavi i nije imao uspjeha na tom polju. Spomenuti analitičar zaključuje da su žene ponekad čak i ismijavale Hafiza. Ovdje se otvara pitanje o kojem ni jedan komentator Hafizovog *Divana* nije otvoreno rekao ništa:

⁵⁶ Koga briga za djecu i ženu.

Da li termin *šahid* u *Divanu* uvijek označava ženu ili lijepog mladića i dječaka? Ukoliko želimo tumačiti Hafizovu poeziju materijalistički i na temelju vanjskog značenja, onda moramo reći da Hafiz govori o lijepim dječacima i nema ni jednog dokaza koji bi išao u prilog tvrdnji da govori o ženama. Upravo je “Šahnabat” o kojem Hafiz pjeva predstavljen u obliku dječaka. U nekim pjesmama Hafiz koristi termin “Magbače” (dijete maga). Ovaj termin nikako se ne može odnositi na ženu.

*Ako tako zablista mag-dječak prodavac vina
Obrvama ču pomesti prašinu ispred vrata mejhane.*

Na drugom mjestu kaže:

*Hej ljupki dječače, koje vjere si?
Krv moja halalnija ti je od mlijeka majčina.*

U jednom od poznatijih gazela u kojem hvali Širaz, opjevao je ljepotu jednog od širaskih dječaka:

*Sreću za Širaz i njegov neuporedivi položaj
Bože, sačuvaj od propasti i čuvaj!*

Sve do distiha gdje kaže:

*Ako onaj slatki dječak krv mi prolije,
Srce ko majčino mlijeko mu halali!*

U nekim pjesmama riječi obraz, nausnica, kaftan ili ogrtač ukazuju da izraz *šahid* označava mušku, a ne žensku osobu. Hafiz ponegdje pjeva o stvarima koje pripadaju isključivo muškarcima.

Primjer:

*Otkopčaj kaftan⁵⁷ da se otvori moje srce!
Jer kad otkopčaš, pored tebe moje je bivstvovanje.*

Ili:

*Otkopčaj ogrtač, o ti kojem Sunce i Mjesec kapa su,
Da poput crnog uvrnutog uvojka bacim se pred noge.
Skup dobra i nježnosti, obraz mu poput mjeseca je,
Ali blagosti i odanosti nema, Bože, podari mu je!
Moj ljubljeni drag je i mlad i svakodnevnom igrom
Ubija me uplakana, a u Šerijatu nije grješan.*

Dakle, riječ je o dječaku koji još nije dostigao punoljetnost. Na taj način niko ne pjeva o ženi, jer žena postaje punoljetna tek sa devet godina i tu se ne može govoriti o ljubavi. Najvjerojatnije je riječ o dječaku od oko četrnaest godina.

*Od nausnica ljubljenog nauči lijepa ljubav šta je
Jer oko obraza ljepotica dobro je kretati se.*

“Hat” označava nausnice koje se mogu primijetiti na licu dječaka ili mlađih osoba.

*Ako srce onoj rijeci plemenitosti ne darujem, šta da činim?
Majka vrijeme nema ljepšeg dječaka od ovog.
Nausnica na licu drage što pomrači Mjesec
Lijepa je halka, ali mi iz nje izlaza nema.”
Dođe uzdišući mag-dječak prodavac vina.*

⁵⁷ Kaftan predstavlja muški ogrtač koji su u Hafizovo doba nosili svi muškarci.

*Reče: Ustanji pospani putniče!
Otac iskustva ti si, o srce, pa zašto
Od ovih dječaka blagost i odanost tražiš?*

Kao što smo već naveli, ni iz jednog od gazela ne može se zaključiti da se pjesnik obraća nekoj ženi. Neki stihovi, istina, dopuštaju da čitalac osobu o kojoj Hafiz pjeva tumači kao ženu ili kao muškarca po vlastitom nahodenju. Već sam spomenuo da neki, na osnovu činjenice da Hafiz pjeva o jadikovanju i suzama, tvrde kako nije bio uspješan na polju ljubavi.

Primjer:

*Dova osamljenika odagnava belaje,
Zašto krajičkom oka ne pogledaš na me?*

Kasnije će biti govora o tome na kojem se stepenu duhovnog i mističnog pregnuća nalaze Hafizovi stihovi koje bezbožnjaci tumače na krajnje nedoličan način. Naprimjer, Hafiz kaže:

*Onaj što živi u obilju ne stiže do drage,
Ljubav je metod bohema što trpe belaje.*

Ovaj stih vjerovatno znači da Hafiz nije nikad mogao pronaći svoj put.

*Tajna ljubavi tvoje u grudima skrivena bi ostala
Da grješno i suzno oko tajnu mi ne razotkri.*

Drugim riječima, nisam imao snage da sam iskažem ljubav, ali me ovaj plač razotkrio. Čudno je što tvrde da

je Hafiz bio zadržan ljepotom, a da je u ljubavi bio nekarakterna osoba.

*Lalu pitah: O ti Mjesečeva lica, šta bi bilo
Uz jednu zahvalu srce umorno da mi predahne?
Uz osmijeh reče: Hafize, tako ti Boga, ne prihvataj
Da poljubac tvoj uprlja lice Mjesečevo!*

Neki kritičari navode da su žene ponekad ismijavale Hafiza na osnovu stihova:

*Koketirajući reče: Hafize, robinja tvoje naravi sam
Pogledaj do koje mjere me glupim pravi!⁵⁸*

Kasnije, nakon što je jedna žena primjetila da je Hafiz u nju zaljubljen, kaže da ga je počela vrijeđati:

*Rekoh: Teško Hafizovu ludom srcu bez tebe!
Podsmjehujući se, reče: Ko je lud?*

Drugim riječima – shvatila je da sam u nju zaljubljen i sada mi se podsmjehuje i vrijeđa me. Ako prethodne stihove protumačimo na ovaj način, onda ćemo se složiti da je Hafiz uznemiravao tuđe žene, jer je žena o kojoj pjeva u ovom gazu udata. Na početku navedenog gazela Hafiz pjeva:

*O Bože, ova svjetiljka što rasplamsava srce iz čijega doma je?
Moja duša izgori, pitajte ljubljena ko je.*

Dakle, ukoliko je u pitanju žena, onda je bila udata i ovdje se radi o drugoj temi.

⁵⁸ Koliko me žena izaziva i pravi glupim.

Ovaj element Hafizovog pogleda na svijet ima ideološku dimenziju. Pitanje Hafizove sklonosti ka ženama ili lijepim mladićima je složeno po sebi.

c. Prosjačenje

Druga osobina Hafizove ličnosti prema navedenoj teoriji bila bi prosjačenje. U skladu sa izrekom: "Prosi, da ne bi bio ovisan o ljudima!" prosjačenje predstavlja najbolji put i način života.⁵⁹ Naprimjer, u sljedećem gazelu Hafiz kaže:

*Razmišljam o tome da ukoliko mognem
Učinim ono čime bih okončao svoju tugu.
Osama srca nije mjesto druženja suparnika,⁶⁰
Vrag kad izade vani postaje melek.
Druženje s bogatim tama je najduže noći
Nur od Sunca traži, možda ti se posreći
Na vratima pokvarenih uglednika dunjalučkih.
Dokad ćeš sjediti i čekati gospodara da izade,
Ne ostavljam prosjačenje, naći ćeš blago
U očima putnika što kraj tebe prolaze.*

Zar to ne znači da Hafiz poziva na prosjačenje na mjestima kojima ljudi prolaze, tvrdeći da im nekad neki plemenit čovjek može udijeliti toliko da mogu biti mirni cijeli život?

⁵⁹ Navedeni komentatori tumače samo one Hafizove stihove koji im služe za dokazivanje postavke da je Hafiz bio pijanica i alkoholičar, dok o drugim stihovima ništa ne govore. Smatram da ukoliko želimo na osnovu vanjskog značenja Hafizovih stihova govoriti o njegovoj namjeri, onda moramo uzeti u obzir sve stihove. Hafiz nije pjevao samo o vinu, pijančenju i sumnji u Sudnji dan. Onaj Hafiz koji predstavlja ponos svih Iranaca upravo je ovakav i pozivao je na ovakav put.

⁶⁰ Stranaca.

Ovo je još jedna dimenzija Hafizove poezije – propagiranje siromaštva i prosjačenja, ne samo u smislu neposjedovanja materijalnih dobara, nego prosjačenja i traženja od drugih ljudi. Ako je nečiji pogled na svijet takav, ideologija mu mora biti u istim okvirima. Zaista, ako je čovjek spreman pogaziti dostojanstvo i čast, prosjačenje donosi veću dobit od većine drugih poslova. Neki prosjaci zarađuju kao univerzitetski profesori.

d. Veličanje i hvalospjev

Ovo je još jedna od bitnih osobina Hafizove ličnosti, koja se, po mom mišljenju, na složen način prelama u njegovom pjesništvu. Možda u cijelom Hafizovom *Divanu* ima samo pedesetak panegirika tj. gazela spjevanih u slavu neke ličnosti. Neki od njih predstavljaju prave hiperbole. To su pitanja o kojima Hafizovi komentatori ne govore, jer smatraju da ih ne mogu objasniti.

Priredivač Hafizovog *Divana*, Andžuvi Širazi, u uvodu svoga izdanja iznosi da se Hafiz u hvalospjevima služio vjerski opravdanim prikrivanjem istine. On tvrdi da su u to vrijeme vladari bili veoma okrutni i zli, te da je Hafiz bio pri nuđen da ih povremeno hvali i veliča da bi sačuvao minimum slobode koju je imao.

Drugi tvrde da ljubitelji Hafizovog pjesništva nisu željeli da se njegovo pero uprlja hvaljenjem i veličanjem osoba kao što su šah Sudža, Ebu Ishak Indžu i drugi. Nažalost, to se ipak desilo. Ali, nije u pitanju samo njegovo pero – ako se ne objasne njegovi panegirici i ne pronađe odgovarajuće rješenje, cijela Hafizova ličnost će biti uprljana i unižena. Na ovom mjestu spomenut ću Hafizov stih koji spada u kategoriju hiperbola. Ovakvi stihovi smatraju se nedostojnim ozbiljnog

pjesnika. Naprimjer, Ibn Mu'tez, obraćajući se jednom od vladara svoga vremena, kaže:

*Ono što ti želiš nije ono što sudsina želi
Pa naredi, jer ti si jedini nad svim moćan!*

Zbog toga su mu mnogi prigovarali da priča gluposti. I Hafiz pjeva slično u sljedećem distihu koji se nalazi čak i u Kazvinijevom kritičkom prikazu:

*Tako mi slave i veličanstvenosti šaha Šudžaa,
Ni s kim zbog mala i položaja u svadi nisam!*

Ovo poređenje koristi se samo za Boga. Ni jedan musliman nikad neće koristiti ovakve izraze, niti će se kleti Poslanikom govoreći: "Tako mi veličanstvenosti Poslanika ili hazreti Alija!" Ovi izrazi koriste se samo kada se govori o Bogu.

U idućem primjeru, shodno teoriji o kojoj raspravljamo, Hafiz pjeva o prosjačenju:

*Žedni smo milosti gutljaja tvoga pehara,
Ali nismo odvažni i glava nas zbog toga ne boli.*

Dakle, ne ulazimo potrebnii trud, ali to nam je potrebno. U nastavku kaže:

*Čelo i lice Hafizovo, Bože, ne odvoji
Od prašine veličanstvenoga dvora šaha Šudžaa!*

Ovo je, po mom sudu, vrhunac pretjerivanja i niskosti. Čovjek koji zbog vjere ne odobrava nikakvu vrstu širka izgovara ovakve stihove. Zašto mrzi licemjerne zahide? Zato što

arif želi da se iskaže u svojoj vjeri, a Hafiz, koji toliko napada licemjerne zahide, ovim želi iskazati žar u vjeri. Ako je tako, kako je moguće da taj čovjek ispjeva stihove:

*Čelo i lice Hafizovo, Bože, ne odvoji
Od prašine veličanstvenoga dvora šaha Šudžaa!*

Dodamo li dodvoravanju i laskanju prosjačenje, šta ćemo dobiti? Dosada smo razmatrali Hafizov pogled na svijet i ideologiju, u skladu sa materijalističkim tumačenjem njegove poezije. Kada čovjek izgubi nadu u Božiju milost, njemu sve postaje besmisleno i beskorisno, pa na kraju postaje rob šaha Šudžaa. Kada prestane biti Božiji rob, čovjek neizbjježno postaje rob ljudi.

Dakle, ukoliko želimo tumačiti Hafiza u skladu sa mišljenjem navedenih komentatora i uzeti vanjsko značenje pjesama kao osnovu za upoznavanje Hafiza, onda će njegova ličnost biti upravo onakva kakvom smo je gore predstavili. Postavlja se pitanje, bez obzira što se poezija ovakvog pjesnika nalazi na vrhuncu pjesničke umjetnosti, da li vrijedi spominjati njegovo ime u društvu? Koliko će ovakav pjesnik negativno uticati na društvo?! Fatalizam, zapanjenost, sumnja, skepsa, poricanje i negiranje Sudnjeg dana, proživljjenja i polaganja računa, i na kraju, kao posljedica iznesenog, odavanje raskalašenosti i vinu, odbacivanjem prošlosti i budućnosti, te iskorištavanje samo sadašnjeg trenutka, homoseksualizam, prosjačenje, dodvoravanje itd. U skladu sa navedenim, Hafiz je sramota za Irance, muslimane i perzijsku književnost, a najveća sramota je u činjenici da je njegova poezija vrhunac rječitosti i retorike.

Pogledajmo šta se može zaključiti o Hafizu na osnovu drugih teorija i hipoteza. Da li je Hafizovu poeziju moguće

objasniti i opravdati? Znači li to da Hafiz nije bio fatalista, da nije bio u tom smislu nedosljedan, da nije poricao Sudnji dan, da je pod zabavom i ljubljenom osobom mislio na nešto drugo? Da li je ovo istina o Hafizu? Ako jeste, zašto? Postoje li dokazi za to? Naravno, ne tvrdim da je svaki Hafizov gazel, riječ po riječ, moguće tumačiti na ovaj način, ali veoma je mali broj stihova koji se ne mogu ovako objasniti. Kasnije ćemo pokazati da Hafiz u većini gazela donosi aluzije uglavnom ciljano.

U narednom poglavljju slijedi glavna rasprava: propitivanje o Hafizovom irfanu, odnosno pristupa koji njegovo pjesništvo razmatraju iz tog ugla, te argumenata koji opravdavaju izneseno mišljenje, kao i pjesnikovih mističko-gnostičkih stavova.

NAČELA IRFANSKOG POGLED NA SVIJETA

(1)

U prethodnim poglavljima napravili smo svojevrsni uvod za temu koja slijedi. Naime, u ovom poglavlju raspravljat ćeemo o Hafizovom pogledu na irfan, kroz njegovo izričito ili posredno bavljenje irfanskim temama. U prethodnim poglavljima pokušali smo dokazati ili opovrgnuti teorije koje Hafiza tretiraju kao arifa i njegov *Divan* kao irfansko djelo. Rekli smo da je Hafiz potcijenjen i omalovažavan, nakon što su se njim i njegovim djelom počeli baviti razni kritičari, književnici, i još gore od toga – novinari. U prethodnim poglavljima nastojali smo ga potpunije predstaviti, ili bar ukloniti veo koji ga je zaklanjao. Bilo je neophodno objasniti i analizirati one stihove koji predstavljaju dobru osnovu za manipulaciju raznim samopozvanim stručnjacima za Hafiza. Bilo je potrebno ustanoviti šta u Hafizovom slučaju znači pojam pometenosti i zapanjenosti i da li odgovara onome što tvrde razni Hafizovi “dušebrižnici”. Da li je Hafiz zaista bio fatalist u pravom značenju te riječi? Na šta je ciljao kada je pjevao o vinu, ženama, lijepim djećacima i pijenju alkohola? Šta znače pesimizam i hedonizam u njegovom poimanju? Kao što smo imali priliku vidjeti, Hafiz jasno govori o nabrojanom, čak poziva na prosjačenje i siromaštvo. Šta je pod ovim terminima podrazumijevao? Hafiz često pribjegava jezidizmu tj. hedonističkom metodu, poređenju raskalašenosti i pobožnosti, da bi dao prednost prvom, a omalovažio drugo. Svi navedeni motivi susreću se u njegovom *Divanu*.

Možda bi bilo prikladno odmah objasniti ove termine, ali prije toga ipak trebamo obraditi još neke druge.

Ranije je rečeno da irfan ima dvije dimenzije, teorijsku i praktičnu. Irfan u odnosu na filozofske pravce ima specifičan pogled na svijet, tačnije pogled arifa na egzistenciju oprećan je svim filozofskim nazorima. Terminološki, to je teorijski irfan. Drugi dio irfana čini njegova praktična dimenzija. Praktični irfan jeste tarikat, sejri-suluk, tj. putovanje ka istini i Bogu. To je posebna psihologija, i po mišljenju pripadnika ovog pravca irfan nije moguće spoznati dok se ne uđe u njega. Filozof, učenjak ili psiholog koji pokušavaju običnim mjerilima istraživati metafizički svijet nisu u stanju shvatiti irfan. Teorijski irfan umnogome nalikuje filozofiji jer ima zaokružen pogled na svijet. Ali, on je utemeljen na intuitivnom, duhovnom i unutarnjem viđenju. Njegovo tumačenje je filozofske naravi, ali viđenje svijeta nije. To je intuitivno viđenje, koje je kasnije pretočeno u filozofski okvir. Već smo naveli da je Ibn Arebi bio prvi pojedinac koji je to učinio u islamskom svijetu, a kasnije su njegovim putem krenuli i ostali arifi. On je prvi koji je intuitivni i duhovno-irfanski pogled na svijet uokvirio kao zasebnu filozofsku disciplinu. U nastavku ćemo govoriti o načelima irfanskog pogled na svijeta.

Načela irfanskog pogleda na svijet

Okosnica irfanskog pogleda na svijet jeste *vahdetul-vudžud* (jedinstvo postojanja). Kada je *jedinstvo postojanja* u pitanju, potrebno je biti obazriv, jer su mnogi ovdje načinili previd. Filozofsko objašnjenje ovog termina ponuđeno je tek u kasnijim epohama. Prvi je to učinio Ibn Arebi, prije kojeg nije ni bilo spomena ovog termina. Neki smatraju da u

ranijem periodu uopće nije bilo rasprave o *vahdetul-vudžudu*, nego o vahdetuš-šuhudu (jedinstvu svjedočenja), a da se *vahdetul-vudžud* kao ideja pojavljuje tek kasnije. Međutim, ovo mišljenje nije ispravno. I prije Ibn Arebija postojala je ideja o *vahdetul-vudžudu*, ali je razmatrana pod drugim imenom. Dakle, nije riječ ni o *vahdetuš-šuhudu*, niti o *vahdetul-vudžudu* – pojam *vahdetul-vudžud* koristi se kao filozofsko tumačenje onoga o čemu su stoljećima ranije govorili arifi. Ali, ovo je posebna priča. Naprimjer, Attar nije mogao biti pod uticajem Ibn Arebija, jer su bili savremenici ili je Attar živio nekoliko decenija ranije. Čak i da je bio njegov savremenik, Arabijeve ideje nisu stigle do Attara. Kada čitamo Attarova djela, zapažamo da govorи upravo o *vahdetul-vudžudu*, iako nigdje ne spominje sam termin. Dakle, okosnica irfanskog pogleda na svijet jeste *vahdetul-vudžud*. (U ovom dijelu ćemo navesti osnovna načela irfanskog pogleda na svijeta, a kasnije ćemo ih objasniti.)

Drugo načelo irfana je *vahdetut-tedželli* (jedinstvo manifestacije ili emanacije). To znači da je svijet nastao na temelju jedne božanske emanacije, što je suprotno filozofskom nazoru.

Treće načelo irfanskog pogleda na svijet jeste da ljubav predstavlja tajnu stvaranja (ali arifi ne koriste termin stvaranje, već emanacija). Svijet je nastao na temelju ljubavi i snagom ljubavi se vraća prapočetku. Taj stav arifi temelje na jednom hadisu kudsi u kom se kaže: "Bio sam skrivena riznica pa sam poželio da budem spoznat i stvorio sam ljudе da me spoznaju." Temelj njihovom pogledu na ovo pitanje jeste dio hadisa gdje se kaže: "... pa sam poželio da budem spoznat", o čemu su napisane mnoge knjige. Kao što je poznato, filozofi, čak i idealisti, u centru rasprave stavljaju razum, tačnije darovani razum. U filozofskom pogledu na svjetu razum

i nauka imaju glavnu ulogu, dok za arifa ljubav predstavlja temelj stvaranja.

Sljedeće irfansko načelo jesu život i sveopće slavljenje Boga od strane svih stvorenja ili kružni tok ljubavi u svim stvorenjima. Nema ni jedne čestice koja postoji, a da ne posjeduje ljubav prema Bogu.

Pravda, ljepota i savršeni sklad u svijetu predstavljaju još jedno od bitnih načela irfanskog nazora. Naime, za razliku od nas, arifi svijet ne vide odvojenim od Boga – u svijetu vlada apsolutna ljepota i pravda. Svijet je prizor Božije ljepote i veličanstvenosti tako da nedostacima i nepotrebnim stvarima nema mesta u stvaranju i bitisanju svijeta.

Naredno načelo irfana jeste vraćanje svega Bogu. Sve se vraća tamo odakle je i poteklo, svome prapočetku. Tačnije, to je život nakon smrti. Na ovu temu Rumi donosi veoma upečatljive stihove:

*Dijelovi okrenuti ka cjelinama su
Bulbuli u lice ruže zaljubljeni su.
Ono što je od mora, moru se vraća
Odakle je došlo, sigurno tu će se vratiti.
S vrha planine bujice munjevite
I od tijela našeg duša zaljubljena.*

Arifi svaku stvar smatraju prizorom Božijih imena i tvrde da će se stvari vratiti onom imenu od kojeg su i potekle. Dakle, proživljenje i vraćanje ka ishodištu predstavlja još jedno irfansko načelo.

Navedena načela odnose se na svijet, ali postoje i ona koji se odnose samo na čovjeka. Čovjek, u irfanskom poimanju, ima značajno mjesto: njega smatraju makrokosmosom, dok svijet smatraju mikrokosmosom, a ne obratno.

S tim u vezi Rumi kaže:

*Šta je u buretu što u potoku nije?
Šta je u kući što u gradu nije?
Ovaj svijet bure je, a srce kao potok,
Ovaj svijet kuća je, a srce grad čuda.*

S obzirom da arifi čovjeka smatraju potpunim i savršenim prizorom Božijih imena i atributa, kur’anskim jezikom rečeno “Božijim namjesnikom” ili ruhom Božijim, oni mu daju položaj kakav mu ne daje niti jedan drugi filozofski ili ideo-loški pravac. Arifi su o čovjeku izrekli mnogo toga, između ostaloga i to da je on makrokosmos, a svijet mikrokosmos. *Savršeni čovjek* je također irfanska kovanica. Teoriju o *savršenom čovjeku* prvi je postavio Ibn Arebi, mada on nije prvi koji je o ovome govorio. Nakon njega su o istoj temi govorili i pisali drugi arifi, među ostalima Nesefi i Džili, koji su napisali djelo upravo pod naslovom *Savršeni čovjek*. U zapadnoj terminologiji “savršeni čovjek” znači nadčovjek. Sam termin jeste preuzet od arifa, ali *savršeni čovjek*, kako ga poimaju arifi i mistici, u potpunosti se razlikuje od savršenog čovjeka u poimanju filozofa, teozofa ili savremenih učenjaka. Pitanje šta je to savršeni čovjek i u čemu se ogleda njegovo savršenstvo, predstavlja veoma zanimljivu temu i bilo bi interesantno uporediti stavove različitih filozofskih pravaca po ovom pitanju – kako materijalističkih i idealističkih, tako i klasičnih i modernih.,

Sljedeće pitanje koje arifi naglašavaju, a o čemu tek posljednjih godina govore i zapadni filozofi, uz niz besplodnih rasprava, a što je zapravo preuzeto od istočnjačkih mislilaca i čemu najviše pažnje daju egzistencijalisti, jeste pitanje “otuđenosti čovjeka”. Po toj ideji, čovjek je

u ovom svijetu otuđen i sam. On je stvorene koje živi sa neistorodnim pojavama i osjeća duboku različitost u odnosu na njih.

Naredno pitanje jeste uloga razuma i ljubavi u spoznaji. Stavovi arifa i filozofa o ovome kako se razlikuju. U čemu je stvarno savršenstvo čovjeka? Kada čovjek postane filozof i usvoji jedan općenit i ispravan nazor cjelokupnog svijeta i sklada u svijetu, njegov razum dostiže savršenstvo, a ljudska bit nije ništa drugo do sam razum. Upravo u tome leži savršenstvo čovjeka. Zato se kaže da filozofija znači “postavljanje čovjeka učenjakom i razumnim”. S druge strane, arifi ne smatraju da ljudsko savršenstvo leži u razumu. Po njima je savršenstvo čovjeka u tome da svim svojim bićem istinski traga i ide ka Bogu: “Ti ćeš, o čovječe koji se mnogo trudiš, trud svoj pred Gospodarom svojim naći.”⁶¹ Da bi stigao do tog cilja, filozof koristi razum i logiku, dok arif omalovažava razum i na svom putu čini ibadet, isposništvo, pročišćava dušu i obilato koristi ljubav i traganje. On put razuma i logike ne smatra dovoljnim i s pravom tvrdi: “Noge analogičara drvene su.”

U nastavku ćemo podrobnije govoriti o načelima irfanskog pogled na svijeta koje smo ovdje nabrojali.

Vahdetul-vudžud (jedinstvo postojanja)

Kao što je ranije rečeno, pitanje *vahdetul-vudžuda* predstavlja centralnu raspravu irfanskog pogled na svijeta. Šta je *vahdetul-vudžud*? Ovdje je neophodno ponuditi određena pojašnjenja. *Vahdetul-vudžud* spada u one teme koje je veoma mali broj ljudi uspio shvatiti. Neki ljudi o čemu god da govore

⁶¹ *El-Inšikak*, 6.

smatraju da ima veze sa pokrenutom temom. Ovdje nećemo govoriti o jezičkom značenju pojma. Moguće je i neki filozofski pravac nazvati ovim imenom, kao što je primjer sa egzistencijalizmom. U islamskoj civilizaciji postojala je struja koja se može nazvati egzistencijalističkom, ali zapadnjaci tim imenom nazivaju nešto sasvim drugo. To nije ekskluzivno pravo samo neke osobe i nije nečije lično vlasništvo. Ali, ne treba zaboraviti da je upravo ovaj egzistencijalizam izvorni. Veoma je mali broj onih – kako među orijentalistima, tako i među onima koji to nisu – koji mogu dokučiti šta arifi podrazumijevaju pod izrazom *vahdetul-vudžud*. Orijentalisti i jedan dio onih koji ne pripadaju tom usmjerenu, *vahdetul-vudžud* tumače kao “prodiranje jednog u drugo” i njihovo međusobno stapanje. Doktor Badavi uvijek govori o prodiranju i stapanju, mada je rečeno suprotstavljen *vahdetul-vudžudu*.

Kako to Šabestari kaže:

*Prodiranje i stapanje ovdje je nemoguće
Jer u jedinstvu dvojnost samo je zabluda.*

Takvi postavljaju pitanje: “Ako nije riječ o stapanju, zašto je onda Haladž rekao: ‘Ja sam Istina.’” Zar ta izreka ne označava stapanje? Ne, ta izreka ne znači stapanje niti prodiranje.

Rahmetli Furugi je u svom djelu *Razvoj filozofije u Evropi* kada god bi naišao na nešto nejasno ili na neku teoriju koju nije mogao razumjeti, označavao to kao *vahdetul-vudžud*. Za njega, taj termin predstavlja nešto nerazumljivo. Neke od stvari koje je nazivao *vahdetul-vudžudem* nemaju nikakve veze s njim (kao naprimjer teorije o kategorijama).

Prvo tumačenje vahdetul-vudžuda

Termin *vahdetul-vudžud* ima različita tumačenja. Terminološki, mnoštvo egzistencija i postojanja ima sasvim jasno značenje. Kaže se da postoje mnogobrojna i veoma raznolika bića od kojih je jedno čovjek, drugo životinja (životinje su također raznovrsne), treće džin, četvrti melek itd. Sva ta bića su međusobno različita i, kako to u *Nehdžul-belagi* stoji, povojena su međusobno. Egzistencija svakog bića je suštinski različita od egzistencije onog drugog. Većina filozofa, ali i nefilozofa zastupa ovo mišljenje. Arifi, koji stoje negdje u sredini, smatraju da egzistencija pripada samo Bogu (u kući nema nikoga osim njenog vlasnika), ali u smislu da je svako drugo biće, bez obzira na veličinu koju posjeduje, u krajnjoj instanci ograničeno, a samo je Božiji zat i Biće bez ikakvih granica. Božije savršenstvo je bezgranično, Božija veličina, moć, ljepota itd. neograničeni su. Ako uporedimo bića jedna sa drugima, primijetit ćemo da su neka veća, a neka manja. Naprimjer, kada uporedimo potok sa morem, vidjet ćemo da je more veće od potoka. Ograničen sa ograničenim može biti upoređen, ali ograničen sa neograničenim ne može. Čovjek veličinu i proporcije stvari opaža upravo na temelju poređenja. Kada kažemo: ovo je veliko, a ono malo, to onda znači da je ova stvar velika u odnosu na neku drugu ili da je ona mala u odnosu na neku treću stvar. Kada uporedimo jednu stvar za koju smatramo da je velika sa nekom većom, onda zaključujemo da je mala. Naprimjer, kada čovjek za kojeg smatramo da je visok stane pored nekog koji je njega viši za čitavu glavu, reći ćemo da je malen. Ljudsko opažanje djeluje na ovaj način.

Kada arif duhovnim okom posmatra neograničenu Božiju veličinu, znanje, moć i savršenstvo, ne primjećuje ništa drugo.

Ograničeno se ne može poređiti sa neograničenim. Čak nije ispravno reći da je neograničeno veće od ograničenog, jer u tom slučaju ograničenom pridajemo značaj. U jednoj predaji stoji da su upitali Imama: "Da li *Allahu ekber* (Allah je najveći) znači: Allah je veći od svih stvari." Odgovorio je: "Ne, to je pogrešno tumačenje. Bog je veći od toga da bude predstavljen, a ne veći od svih stvari, jer ništa nije uporedivo s Njim." Ako kažemo Bog je veći od njih, pogriješit ćemo, jer ove dvije kategorije uopće nisu uporedive. Zato kada arif duhovnim okom posmatra Boga, ne može vidjeti ništa drugo. Ako On postoji, onda ništa drugo ne postoji, ako je On moć, onda nema druge moći, ako je On veličina, onda nema druge veličine. On je nešto, a sve drugo je ništa. Sadi je upravo na ovaj način govorio o jedinstvu. U jednom od najpoznatijih stihova kaže:

*Put razuma je pun zavijutaka
Za arife, osim Boga, nema ničega.*

To je *vahdetul-vudžud*. Nakon toga priznaje i sam odgovara na postavljeno pitanje:

*O tom s upućenim možeš govoriti
No prigovarat će ti logičari:
Pa šta su nebo i zemlja?
Ljudi, džini i zvijeri – ko su?*

Pa odgovara:

*Dobro pitaš, pametan si, da se vidjet'
Odgovorit ću ti, može ti se svidjet'.
I Sunce, more, planina i Svetmir,*

*Vila, čovjek, džin i melek,
Svi, ma šta bili, manji su od tog,
da imaju bitak kad ima ga Bog.*

To je značenje izreke da je za arife sve, osim Boga, ništa.

*Dobro se sjećam spomena starog mudraca
Kad poludjeli krenu ka pustinji, tad
Otac mu zbog razdvojenosti ne jede, ne pijaše
Sina stalno kritikovaše, te mu on reče:
Boga mi, kad Bog mi ljepotu svoju pokaza,
Drugo sve što vidjeh iluzijom mi se učini.
Onda kad dragi svojim me nazva
Više ni s kim poznanstva nemam.*

Ovo je jedno tumačenje *vahdetul-vudžuda*, koje niko ne pobija niti poriče.

Drugo tumačenje vahdetul-vudžuda

Prema drugom tumačenju termina *vahdetul-vudžud* ne znači da egzistencija i bitak pripadaju samo Bogu, već da sva bića postoje prema jednoj istini, a to je egzistencija, čije su razine različite. Jedna razina egzistencije je nužnost, a druga mogućnost, jedan nivo je punina i bogatstvo, a drugi siromaštvo. Prema tome, suština i istina egzistencije je jedinstvena. Dakle, *vahdetul-vudžud* ne znači da Bog jedini posjeduje egzistenciju, nego da je suština egzistencije jedna i da ta egzistencija posjeduje razine, od kojih neke, kao savršenstvo i bogatstvo pripadaju isključivo Bogu. Sabzivari ovu problematiku obrađuje u sljedećim stihovima:

*Bivstvovanje pripada fahlevijunima
Istina zata baca u sumnju slijepca.
Stepeni bogatstva i siromaštva su različiti
Kao kada je svjetlost jaka i slaba.*

Naravno, ovo objašnjenje koristi se za početnike koji se tek trebaju upoznati sa navedenom problematikom. Mulla Sadra, također, na početku na ovaj način pojašnjava egzistenciju, da bi kasnije, držeći se početnog načela da egzistencija ima nivoe i stepene, ponudio najprofinjenija pojašnjenja i tumačenja.

Treće tumačenje *vahdetul-vudžuda*

Treće tumačenje pojma *vahdetul-vudžud* pripada arifima koji tvrde da je egzistencija samo jedna. U njoj nema nikakvog mnoštva, ni uzdužnog ni poprečnog, ni jakog ni slabog. Egzistencija je samo jedna i pripada isključivo Bogu. Sve što je mimo Boga nema stvarnu egzistenciju, već je manifestacija i projekcija. Sve što vidite, osim Boga, uistinu i ne postoji, nego ima samo prividno postojanje, a ne stvarno. To nije istina, nego jedino privid. Prema tumačenju arifa, to je po put odraza u ogledalu. Kad vidite čovjeka da стоји naspram ogledala i u ogledalu njegov odraz, složit će se da je odraz u ogledalu sam za sebe nešto, međutim, prava istina je da je to samo slika one osobe. To je sjenka. Nije moguće reći da je odraz odvojen od onog čovjeka. To je ipak samo odraz. Zbog toga ovi arifi ne prihvataju da išta osim Boga može imati egzistenciju. Po njima, sve osim Boga je samo odraz i manifestacija. Naravno, o ovoj temi se može mnogo toga reći. Ja sam o tome raspravljaо u petom tomu svoga djela *Načela filozofije*.

Primjećujemo da između arifa i filozofa na ovom polju postoji ogromno razilaženje. Mulla Sadra je sa svojom teorijom o nivoima egzistencije, uz doprinose ostalih filozofa, na neki način pomirio filozofiju i irfan. On je to izrazio riječima “Apsolutna Istina svih stvari i u njoj nema ničega”. Božije biće i zat, koje predstavlja apsolutnu i čistu istinu je sve i istovremeno nije ni jedna stvar. U *Nehdžul-belagi* ponavlja se jedno zanimljivo tumačenje: “Niti je u stvarima, niti je izvan njih.”⁶² O ovoj temi govori se dosta u *Nehdžul-belagi*. Kao što je rečeno, na ovaj način došlo je do izvjesnog pomirenja između filozofije i irfana. Naravno, arifi su prilikom tumačenja pojma *vahdetul-vudžud*, bez pridavanja bilo kakve egzistencije stvarima, govorili isto, ali ne na izneseni način i ne uz ovakve primjere.

Mulla Sadra je svoju teoriju utemeljio na filozofskim načelima. On je, naime, sufisko mišljenje da te stvari nije moguće spoznati ničim drugim do srcem i otkrovenjem pojasnio na temelju racionalizma. Mulla Sadra je uspio pomiriti stavove racionalista i mistika i njemu pripada ona čuvena misao “apsolutna istina svih stvari”. Kasim Gani u svojoj knjizi tvrdi (čudim se kako ljudi imaju hrabrosti o tome govoriti) da je Mulla Hadi Sabzivari prvi izrekao tu misao, mada su Mulla Sadrina djela puna sličnih rečenica. Mulla Sadra je ovako naslovio čak čitavo poglavlje. Možda je Gani čitao samo Sabzivarijeva djela, ili je to čuo od nekoga, pa je na osnovu istog izrekao navedeni stav.

Na osnovu Mulla Sadrine teorije, stav irfana i filozofije u velikoj mjeri se približava. On smatra da egzistencija ima nivoe i istovremeno ispravlja sufisko mišljenje o svijetu kao odrazu ili manifestaciji, tvrdeći da je svijet egzisten-

⁶² *Nehdžul-belaga*, hutba 184.

cija, koja je istovremeno odraz i manifestacija neke druge egzistencije.

Islamski misticici su dosta govorili o temi *vahdetul-vudžuda* koristeći različita objašnjenja i poređenja. Dželaluddin Rumi Mevlana na početku *Mesnevije* kaže:

*Mi smo ništavilo, privid bivstvovanja,
Ti apsolutna bit i postojanje Si naše.
Ko smo mi, o dušo duše naše,
Da pored Tebe vrijedni spomena budemo*

Drugim riječima, ti jedan, mi jedno, ti nešto, mi nešto drugo, takvo šta nije moguće.

*Mi svi lavovi smo, al' platneni lavovi,
Napad nam od vjetra je tren o tren.*

Platneni lav označava lik lava na zavjesi koju pomjera vjetar, pa se čini da se lav sam kreće i napada.

*Napad nam vidljiv, a skriven je vjetar,
Dušu za Onoga skrivenog ču dati.
Spomen i bivstvovanje naše dar je Tvoj,
Postojanje naše cjelokupno stvorene Tvoje je.
Užitak bivstvovanja ništavnim učinio si,
Ašika svoga ništavilom učinio ti si.*

Ovo znači da naše postojanje nije istinsko. Navodi se da je poznati arapski pjesnik Lebid ibn Rebi'a izrekao sljedeće stihove:

*Zar nije svaka stvar bez Boga ništavna
I svaka blagodat neizbjegno prolazna?*

To je izrekao u doba džahilijeta, da bi kasnije postao musliman, i to veoma predan. Prenosi se da je Poslanik, s.a.v.a., rekao: "To je najistinitiji stih koji je izrekao jedan Arap." Arifi se čvrsto drže ovog: "Zar nije svaka stvar bez Boga ništavna?" – dakle, sve postoji i opстоји po Bogu i sve se očituje prema njegovoj manifestaciji. Vjerovatno ste čuli poznati stih Hatifa Isfahanija:

*Hej, za tebe srce i dušu žrtvujem.
Hej, za put ti ovo i ono polažem!*

Nakon toga slijede stihovi:

*Jedan je i ništa, osim Njega, nema,
Vahdehu La ilahe illa Hu.*

Zatim dva puta ponavlja:

*Dragi bez zastora, vrata i zida,
Pojavljuje se, o posjednici duhovnog vida.*

I opet slijedi poznati stih:

*Jedan je i ničeg, osim Njega, nema,
Vahdehu La ilahe illa Hu.*

Ovo je jedna od najpoznatijih pjesma koju je ispjevalo neki arif. Hafiz je, također, ispjevalo stihove na ovu temu, ali ne kao posljedica zaokruženog pogleda na svijet. Uglavnom je o ovome pjevalo kao o zasebnom putu, a manje se na ovo oslanja kao na vlastiti pogled na svijet. Jedan od njegovih stihova je i ovaj:

*Zar svako oko od odraza lica tvoga svjetlo nije?
Zar svako oko od praha praga tvoga usluženo nije?*

Prvi stih znači da niko ne gleda ni u šta, a da ne gleda u Boga. Ovo odgovara poznatoj izreci koja se pripisuje hazreti Sadiku i hazreti Aliju: "Nisam vidio ništa, a da prije, poslije i pored toga nisam vidio Boga."

*Oni što oči imaju lice tvoje posmatraju.
Tajna tvoje kose zar skrivena nije?
(Jedan od uspjelijih Hafizovih gazela)
Nije čudno ako suza varljiva crvena mi posta.
Postidžena zbog djela svoga zar čedna nije?*

Hadži Sabzivari kopirao je ovaj gazel na jedan veoma zanimljiv način. Naravno, stihove jeispjevalo na najbolji mogući način, svakako ne kao Hafiz, ali ipak ima nekoliko vrhunskih gazela na perzijskom jeziku. Jedan od takvih je onaj u kojem oponaša Hafiza. Uzima istu temu kao Hafiz i na isti način je obrađuje. U njoj se nalazi nekoliko vrhunskih stihova. Između ostalih i sljedeći:

*Zar Musa poziv: 'Ja sam istina', čuo nije?
Ako ne, onda ovo poj u drvetu nije?*⁶³

⁶³ *Cijeli gazel hadži Sabzivarija glasi:
Žar ljubavi tvoje zar ni u jednoj glavi nije?
Zar prizor lica tvoga ljepota oku nije?
Ima li ijedne ptice srca koju u kafez nisi bacio?
Zar strijela tvoje nepravde od krila do krila nije?
Zar od plača zbog odvojenosti od tvog lica i solufa cvileći
Pas tvoje mahale od jutra do mraka nije?
Zar zbog tuge zbog njega grudi mi krvave nisu?
Zar žig njegov poput lale na mojoj džigeri nije?*

Hafiz ima još jedan gazel u kojem pjeva o *vahdetul-vudžudu*, ali nećemo ga navesti u cijelini. Zanimljivo je kako materijalisti ovaj gazel tumače na neobičan način.

*Proizvod radionice stvaranja sve ovo nije,
Vino donesi, jer od dunjalučkih stvari sve ovo nije!*

Izraz "sve ovo nije" može se tumačiti na dva načina. Prvo, "nije" možemo uzeti kao apsolutnu negaciju, što bi značilo "sve ovo što vidiš je ništavno i ne postoji", a to je identično sa onim: "Zar sve bez Boga ništavno nije?" Moguće je reći i kako izraz "sve ovo nije" znači "sve ovo nije mnogo", međutim, ovo tumačenje ne odgovara stihovima u kojima se upotrebljava.

*Od srca i duše želja za druženjem sa dragim je,
Želja to je srce, a duša ništa nije.
Prigovaranje Sidreta i Tube nije zbog nedostatka sjenke,
Jer kad dobro pogledaš, o viti čempresu, ništa to nije.
Sreća to je da bez krvarenja srca stane kraj tebe,
Inače uz trud i rad džennetski vrt ništa nije.*

U očima arifa sve je ništavno i jedini je On apsolutna egzistencija, te stoga zavređuje da bude voljen i željen. Na drugom mjestu Hafiz kaže:

*Zar Musa poziv: 'Ja sam istina', čuo nije?
Ako ne, onda ovo poj u drvetu nije?
Oko moje oko šišmiševe bijaše, inače tvoj
Odraz ljepote na vratima i duvaru nije.
Uho ne čuje tajne, inače za Asrara*
Iz duhovnog svijeta vijest nije.*

* Asrar je pjesničko ime Mulla Hadija Sabzivarija.

*Neupućeni zapanjeni mojim zamamnim pogledom su,
Ja sam takav kakav sam, ostalo samo oni znaju.*

Nakon čega kaže:

*Odraz njena lica nije oko moje samo,
Mjesec i Sunce ovo ogledalo okreću tako.*

Znači, Mjesec i Sunce su ogledala koja pokazuju Njegovu ljepotu. Poznat je Hafizov gazel, gdje kaže:

*Otvoreno kažem i radostan sam zbog tih riječi:
Rob ljubavi sam i slobodan od svijeta oba.*

A završava se:

*Na levhi srca moga, osim elif-stasa drage ništa nema.
Šta da radim kad učitelj drugim slovima nije me poučio?*

Obično prepostavljuju da je Hafizu cilj bio reći da nema druge voljene osobe. To je prema arifima širk, jer oni smatraju da osim Boga nema druge egzistencije. Šabestari na početku djela *Ružičnjak tajni* na veoma zanimljiv način objašnjava ovu temu, a Hafiz je nabolje i najotvorenije predstavlja u na-ređnom gazelu:

*Jutrom, dok mahmuran od noći
Uzeh vino i rukom ga kucnuh,
Uputih razum da traži opskrbu vina,
Iz grada bivstvovanja poslah ga van,
Lijepa mi prodavačica vina namignu,
Postah siguran od spletki vremena.*

Do stiha gdje kaže:

*Ko koristi opise za ljepotu vladara?
Ko sam sebe voli vječno?*

Sam je i onaj koji voli i onaj koji je voljen. Sa aspekta arifa drugi ne postoji.

*Dvorjanin, pjevač i krčmar sve je on,
Vizija vode i cvijeća samo je izgovor.
Daj lađu vina da vješto plovimo
Po ovom beskonačnom moru!
Hafize, naše postojanje zagonetka je
Čije istraživanje je bajanje i uzaludno.*

Dakle, ako bolje pogledaš, vidjet ćeš da je naše postojanje samo mašta i odraz, a ne istina i stvarnost.

Jedinstvo manifestacije

Druga tema o kojoj ćemo govoriti jeste jedinstvo manifestacije. Prema teologizmu, Bog je u odnosu na stvari aktivan i proporcionalno broju stvari Bog ima aktivitet. Bog je stvorio ovo, Bog je stvorio to... U trenutku je stvorio ovo, u trenutku je stvorio to. Sve što postoji stvoreno je bez posredništva i u različitim stvaranjima. Filozofi vjeruju u vertikalni niz stvaranja. Nai-me, oni kažu da je Bog prvo stvorio prvi um, zatim od njega stvorio drugi um, od drugog uma stvorio treći itd. Ili, drugim riječima, Bog je stvorio prvi um, a prvi um je stvorio drugi, drugi um treći i tako sve do aktivnog uma i stvaranja svijeta. Rečenica "prvi um je stvorio drugi um" ne znači da um nije ovisan o Bogu, već da je posredstvom i putem njega stvoren

drugi um. U svakom slučaju, filozofi vjeruju u mnoštvo Božijih stvaranja. Teolozi pak, ne prihvataju ovo mnoštvo bez posredstva. Oni smatraju da postoji samo jedno neposredno stvaranje i beskonačni niz posrednog stvaranja.

Arifi, nasuprot tome, vjeruju da je čitav univerzum samo jedna manifestacija Boga. Od ezela do ebeda samo se Bog je-danput manifestovao u Univerzumu. Upravo na tim temeljima tumače kur’anski ajet: “I naređenje naše je samo jedno – sve bude u tren oka.”⁶⁴ Filozofi govore o uzroku i posljedici, dok arifi oboje odbacuju u potpunosti. Oni kažu da uzrok i posljedica imaju smisao samo tamo “gdje ne postoji Bog”. Po njima, bolje je koristiti termine manifestacija i manifestirano ili pojavljivanje i odraz. U Mulla Sadrovoj filozofiji ovaj problem je prevladan. On je posljedično načelo razradio do te mjere da se može poistovjetiti sa sufijskim stanovištem. Hafiz je o ovome govorio na veoma lijep način. Poznat je njegov stih:

*Odratz lica tvoga kad u ogledalo pehara pade,
Arif z bog smiješka vina u naivnu pohlepu dade.⁶⁵*

Hafiz u ovim stihovima govorи o veoma suptilnoj stvari koju nazivaju “greška arifa”. Naprimjer, arifu se ukaže jedna Božija manifestacija i on tom prilikom počini grešku, odnosno još nije stigao na cilj i stekao iskustvo, no pomisli da mu se ukazala Apsolutna Istina. Oni iskusni znaju da je to, Hafizovim rječnikom, “naivna pohlepa” i da još nisu stigli na cilj.

Jedan od velikih islamskih alima koji je nedavno umro (namjerno mu ne navodim ime jer ne znam da li bi se on s tim složio), dok je živio u Nedžefu, doživljavao je duboka duhovna iskustva. To je ono stanje u koje mogu dospijeti mnogi.

⁶⁴ El-Kamer, 50.

⁶⁵ ”Ogledalo pehara” po sufijama označava suštinu svih stvari.

Kasnije je jedan od njegovih bliskih prijatelja pripovijedao šta mu se dešavalo. "Izašao sam iz harema džamije hazreti Alija i odjednom sam osjetio kao da se sav svijet oko mene okreće i kao da u svojim rukama imam vlast nad cijelim svijetom. Bilo mi je jasno da ja ne zaslužujem takav stepen i da je u pitanju neka greška. Bila je zima. Otišao sam u harem Kazimejn i tamo tako jako udarao glavom u kamenje i liš suze dok mi se najednom nije otkrila istina i dok mi nije postalo jasno u čemu je stvar."

Odratz lica tvoga kad u ogledalo pehara pade...

U ovom stihu "ogledalo pehara" je sam čovjek, odnosno njegovo srce. (To je druga metafora koju sam htio upotrijebiti.) Možda kontekst ove priče odgovara upravo stihu:

Arif zbog smiješka vina u naivnu pohlepu pade.

"Vino" mu se nasmiješilo, a on je pogriješio, misleći da je to on sam. Ukažao mu se odraz, a on je pomislio je to On. Pomislio je da je stigao na cilj. Ovaj stih nisam naveo kao argument, nego sam njime htio reći da postoji samo jedna manifestacija Boga. Kako to Hafiz kaže:

*Ljepota lica tvoga kad jednim prizorom u ogledalu se pojavi,
Sve one slike u ogledalu samo iluzija puka postaše.*

Zaista zanimljivo. Ovaj stih predstavlja najveće domete retorike:

*Sve ove odraze vina i različite slike ko pokaza?
To je svjetlost lica krčmara što u pehar pade.*

*Ljubomora ljubavi mu usta svih odabranika zatvori.
Odakle tajna tuge mu u usta mase pade?*

Kada arif stigne na najviše stepene, tog trenutka osjeća da razumije sve stvari. Pita se odakle ga svi znaju i zaključuje da on više nije samo arif, nego sve što postoji na tom stepenu.

*Iz džamije u krčmu svojom voljom ne odoh,
To je nesretni plod ezelskog zavjeta tog.*

Hafiz ima još jedan zanimljiv gazel na tu temu, a koji počinje stihovima:

*Bol mi je od drage, i lijek je od nje isto.⁶⁶
Srce žrtvovah za nju i dušu također.*

Nakon toga slijede stihovi o kojima ćemo raspravljati:

*Oba svijeta odsjaj Njegova lica su samo,
Rekoh ti, vidljivo i skriveno isto tako.*

Na drugom mjestu, također, kaže:

*Krivulja što od tvoje lijepe obrve luk je načinila
Na mojujadnu i uplakanu dušu ona je nasrnula.*

Kao što smo rekli, arifi smatraju da je ljubav uzrok stvaranja svih stvari. Bog je Univerzum stvorio zbog toga što je Onaj Koji voli i Koji je voljen, a ne zbog toga što je Onaj Koji zna i Onaj Koji je Znan. Njegova ljepota je manifestirana. Na ovu temu Džami donosi veoma lijepe stihove:

⁶⁶ Neki smatraju da je ovaj stih slab, ali Hafiz je daleko iznad toga.

*U onoj osami gdje postojanje neznano bî,
U kutu ništavila svijeta skrivena bî,
Postojanje od slike dualnosti udaljeno bî,
Od priče, svojatanja i prisvajanja daleko bî.
Apsolutna ljepota iz stega prizora
Svojom svjetlošću sebi se obznani,
Prekrasna ljepotica u prostoriji skrivenog
Čistih skuta od prigovora za greške,
Postavi šator izvan područja svetosti,
Na obzoru i u dušama obznani se,
Od svako ogledalo pokaza lik.
Svuda se govor o njemu uzdiže,
Od njega jedna svjetlost na Zemlju i meleke pade,
Svi meleci što čistotu i čestitost tražiše
Od izbezumljenosti ‘subhanallah’ govoriše.
Od one svjetlosti zraka na ruže pade,
Od ruže zanos na dušu bulbula,
Svijeća od one zrake lice svoje zapali,
U svakom domu stotinu leptira spali.
Od nura Suncu se pojača toplota,
Lopoč iz vode promoli glavu,
Od nje uljepša lice svoje Lejla,
Za svakom joj dlakom Medžnun čežnjiv posta.
Njegova ljepota gdje god se pojavi
Ispred dunjalučkih voljenih navuće zastor,
Svaki zar što ga vidiš ropstvo je Njemu,
sudba je živih da im duše robuju mu.
U ljubavi s njim srcu eto života,
U ljubavi s njim duši prava divota.
Srce što ašik divnih je ljepotica,
Znalo to ili ne ašik njegov je.
Ti si ogledalo, a ukrašava ga On,*

*Ti skriven si, a otkriven je On.
Ako dobro pogledaš, On ogledalo je,
Ne samo blago, nego je i riznica.
'Ja' i 'ti' nikakvog smisla,
Osim beskorisnog, mišljenja nemamo.*⁶⁷

Prije tridesetak godina u Komu sam napisao ove stihove:

*Krivulja što od tvoje lijepe obrve luk je načinila
Na moju jadnu i uplakanu dušu ona je nasrnula.*

To je poput zamke koja vuče k sebi, aludirajući na hadis: “Želio sam da budem spoznat” – radi čega je Bog stvorio sva bića i privlači ih Sebi. Konačni cilj svih stvari je da se vrate ka Njemu.

*Ni slika dva svijeta ne bijaše kad boja ljubavi bî,*⁶⁸
Zar put ljubavi za ovo vrijeme skiciran ne bî?

Ne treba misliti da je ljubav nešto novo, kao što smatraju neki naučnici.

*Zbog koketiranja što Narcis šepureći se učini,
Zbog varke oka tvoga, stotine patnji u svijetu nastala.*

Ljubav i razum

Kao što smo istakli, arifi stav o stvaranju svijeta temelje na ljubavi, a ne na razumu, nauci i sl. Oni kritikuju razum i uzdižu ljubav zbog toga što je razum “konzervativna”, a ljubav

⁶⁷ Haft Ourang, Jusuf i Zulejha.

⁶⁸ Bila je ljubav dok svijet još nije bio stvoren.

“revolucionarna” snaga. Zadaća razuma je čuvanje. Racionalan čovjek uvijek pazi i nastoji da sačuva i sve stvari sebi prisvoji. Kao konzervativna i radikalna struja u političkom žargonu. Moć razuma je *konzervativna* snaga na koju se filozofi oslanjaju. Ljubav je upravo suprotna tome. Ona je snaga koja želi izaći sama iz sebe, kako u slučaju Božijeg zata, koji se želi obznaniti, tako i slučaju stvorenja, koja žele da ka Njemu polete. Zato arifi smatraju da je svijet stvorila ljubav, a ne razum. Jedan od najboljih Hafizovih stihova na ovu temu jeste sljedeći:

*U ezelu zraka ljepote Tvoje se obznani,
Ljubav se pojavi i vatra sav svijet zapali.*

Dakle, kada je zat htio da se obznani, pojavila se ljubav, tj. ljubav je ta koja se manifestirala. Dio stiha “*vatra sav svijet zapali*” znači da je učinila sve stvari Njegovim ašicima.

*Lice ti zablista, vidje ga melek što ljubavi nema⁶⁹,
Poput vatre zbog ljubomore posta i krenu na čovjeka.*

Dakle, kada se Bog očitovao svim stvarima i suštinama svih stvari, meleci nisu posjedovali ljubav (ni Nebesa, ni Zemlja, niti planine). “*Mi smo Nebesima, Zemlji i planinama ponudili emanet, pa su se ustegli i pobojali da ga ponesu, ali ga je preuzeo čovjek – a on je, zaista, prema sebi nepravedan i lahkomišlen.*”⁷⁰ Čovjek je bio jedino biće koje je imalo mogućnost da voli.

*Razum htijaše da od one baklje svjetiljku upali,
Svjetlost ljubomore zasja i sav svijet uzburka.*

⁶⁹ Pročitajte raspravu o Ademu, a.s., da vidite šta meleci govore.

⁷⁰ *El-Ahzab*, 72.

Rekoše razumu: “Ovdje tvoje mjesto nije, odlazi!”

*Hvalisavac htijaše da posmatra mjesto tajne,
Ruka skrivenog dođe i odgurnu uljeza.*

Muslim da se pod “hvalisavcem” misli na razum, strast, šejtanske sile ili nešto tome slično. U drugom gazelu Hafiz kaže:

*Prije ovoga više si mislio o ašicima,
Ljubav tvoja ka nama posta svuda znana.*

Da bi zaključio:

*Prije nego ovaj zeleni strop i uglačani luk podigoše
Obrve drage u središtu posmatranja oka nam bijaše.*

Ponovo govori o tome da je ljubav prethodila stvaranju svijeta. O ovoj temi može se mnogo toga reći.

Kruženje ljubavi

Naredna tema je kruženje ljubavi među stvorenjima. O ovoj temi Hafiz je puno govorio, ali mi ćemo se zadovoljiti samo jednim primjerom:⁷¹

*Nezvani namjernici ljubavi ljudi su i džini,
za dospijeće do sreće, želju vidljivom učini!
Trudi se gospodine i bez blagodati ljubavi ne ostaj!
Jer niko ne kupuje roba s mahanom neznanja, znaj!*

⁷¹ Prvi dio govorio o stvaranju, kao stih: “U ezelu zraka ljepote tvoje bljesnu.”

*Do kada jutarnje vino i slatki jutarnji snovi?
Nastoj se noću kajati, u cik zore suzu pustiti!
Kakva si igračka, o vješti jahaču?
Naspram očiju, al' nevidljiv za oko,
Hiljade svetih duša od ove ljubomore izgori,
Jer svako jutro i veče svijeća sijela drugog si.*

Do stiha u kojem kaže, na jedan zaista veličanstven način:

*U nadi tvoga solufa i lica odlaze i dolaze
Zefir po mljeveni mošus i ruža na prikazivanje.*

Nakon toga, obraća se arifima koji još nisu stigli na cilj i koji se trebaju čuvati grešaka:

*Ako vrijedan gledanja nisi, zблиžavanje ne traži!
Jer čarobno Džemšidovo ogledalo slijepom ne donosi korist.*

Zatim se ponovo obraća voljenoj osobi:

*Dova osamljenika odagnava belaje,
Zašto krajičkom oka na nas ne pogledaš?
Dođi i vrijednošću ljepote kupi vlast od nas!
Ne zanemaruj ovu trgovinu jer ćeš se kajati!*

U redakcijama *Divana*, izuzev u Kazvinijevoj, nalaze se stihovi:

*U ovoj mrklini uputu nam dade
Ponoćna molitva i jutarnji plač.
Put ljubavi veoma je opasan put,
Sačuvaj Bože, ako ne stigneš na cilj!*

Hafiz mnogo govori o putu ljubavi i njegovim teškoćama. U jednom gazelu čini se da govori o otkrovenjima koja je doživio i kojima se još uvijek nada:

*Uz blagoslov Hafizova stremljenja postoji nada da ponovo
Vidjet ću ponoćnu svjetlost i Mjesec noću.*

I na temu čovjeka može se puno reći. U narednom poglavljju razmatrat ćemo pitanje praktičnog irfana kod Hafiza, o čemu je i on više govorio. Hafiza je na tom polju lakše upoznati, za razliku od Ibn Farida kojeg je lakše upoznati preko teorijskog irfana.

NAČELA IRFANSKOG POGLED NA SVIJETA (2)

Savršeni sklad

Jedna od tema koja je značajno zastupljena u irfanskom pogled na svijet i o kojoj je već bilo govora, jeste tema koju filozofi nazivaju "savršeni sklad". Filozofi se pitaju da li je postojeći red savršen. Pitanje savršenog sklada ne podrazumijeva da nasuprot ovom redu i poretku postoji neki drugi, nego da li je ovaj savršen ili nije. Drugim riječima, da li ono što postoji predstavlja najbolji mogući red i sistem, ili je moguć bolji i savršeniji red? Naravno, filozofi dokazuju da od ovog postojećeg porekla u svijetu nije moguć bolji i savršeniji. Sve što čovjek može zamisliti savršenim je samo iluzija, a u krajnjoj instanci samo pretpostavljanje bilo čega predstavlja absurd. U vezi s tim, Gazaliju se pripisuje sljedeća rečenica: "Nije moguće ništa savršenije od onog što jeste." Dvije stotine godina nakon njega raspravljalo se o tome da li je ova rečenica tačna ili ne. Rasprava o tome oduvijek je bila aktuelna među filozofima. Jedna skupina filozofa, uglavnom u vidu pjesmama, izgovarali su rečenice iz kojih se da zaključiti da se nisu s ovim stavom slagali, ali o tome nikad nisu govorili ozbiljno i naučno. U arapskoj književnosti ovakve rečenice se mnogo susreću kod Ebu Ala El-Mearija, a u perzijskoj ih se većina pripisuje Hajamu. Neki istraživači tvrde da ove izjave ne pripadaju Hajamu matematičaru, čije je pravo ime Ebu Feth Omer Hajam, nego osobi po imenu Ali Hajami. No, to i nije bitno. U dijelu rasprave o Božijoj pravdi dijelove navedenih Hajamovih stihova već smo citirali:

*Kad bih kao Uzvišeni vladao Nebesima,
Uništio bih potpuno ova Nebesa,
Iznova bih podigao ista takva,
Da slobodnjak lahko dostigne željeno.*

Hajamov zaključak u ovim stihovima je izrečen na lасci-van način: "Da slobodnjak lahko dostigne željeno." Naravno, to je više šala nego ozbiljna tvrdnja. Sam Hajam u poslani-ci *Univerzum i obaveza* govorio je o savršenosti postojećeg poretka u svijetu. Zanimljivo je da u filozofskim traktatima iznosi stavove sasvim oprečne onima u pjesmama – ukoliko su to zaista njegove pjesme. Među filozofima materijalistima i polumaterijalistima bilo je mnogo onih koji su na razne načine ponavljali Hajamove riječi. U Evropi ih je bilo jako mnogo, a ni kod nas nisu tako rijetki.

Među arifima takvo šta nikako nije moguće – nemoguće je da se neko smatra arifom, a da postojeći poredak i red u svijetu ne smatra najboljim mogućim. To je absurdno, osim ako je riječ o nekome ko nije arif ili se ne slaže sa irfanskim načelima. Arifi koji smatraju da je postojeći poredak naj-bolji mogući, ovoj temi ne prilaze na isti način na koji joj prilaze filozofi. Filozofi uglavnom polaze od univerzuma, tj. posmatrajući svijet donose zaključak da je on najbolji mogući. Neki od njih koriste deduktivni metod zaključiva-nja, kao što je to slučaj Mulla Sadre u *Asfaru*. Na temelju njihovog mišljenja, s obzirom da je Bog Apsolutno Savr-šenstvo, Apsolutno Dobro i Apsolutna Ljepota, onda nije moguće da od Njega potekne nešto što, u najmanju ruku, nije potencijalno savršeno.

Arifi uglavnom ponavljaju slične tvrdnje. Oni ne rasprav-ljaju o uzroku i posljedici, pa čak ni o poretku, već govo-re o manifestaciji i emanaciji (o čemu je već bilo riječi). Po

njihovom mišljenju svijet i cjelokupna egzistencija su jedna emanacija, tj. zraka božanskoga.

*Odraz lica tvoga kad u ogledalo pehara pade
Arif zbog smiješka vina u naivnu pohlepu dospje.⁷²*

Cijeli svijet je samo prizor ljepote Božijeg lica:

*Ljepota lica tvoga kad jednim prizorom u ogledalu se pojavi
Sve one slike u ogledalu samo iluzija puka postadoše.*

Ili, u drugim Hafizovim poređenjima to je zraka ljepote:

*U ezelu zraka ljepote tvoje se obznani,
Ljubav se pojavi i vatra sav svijet zapali.*

Ili, koketiranje i zavođenje:

*Zbog koketiranja što Narcis šepureći se učini,
Zbog varke oka tvoga, stotine patnji u svijetu nasta.*

Prema tome, ova logika (mada sufije ne žele koristiti izraz logika), predstavlja *nadlogiku* intuitivnog, gdje se sveukupna egzistencija posmatra kao jedna emanacija Bića Vlasnika savršenih svojstava. Sufijskim rječnikom rečeno, svijet je odraz Boga u ogledalu. Prema tome, ako zamislimo da arif u univerzumu vidi neki nedostatak, onda to znači da u Bogu vidi nedostatak, jer je po njihovom mišljenju svijet odraz Boga u ogledalu. Drugim riječima, sve što postoji – to je On. Kad bi neko tvrdio suprotno, više ne bi bio arif – jer ni jedan

⁷² Odraz lica tvoga znači svijet.

arif nema pravo tvrditi da je Božiji zat, koji je apsolutna egzistencija, savršenstvo i nema nikakvih nedostataka – krnjav. Takvo nešto nikako nije zamislivo u irfanu.

Nema sumnje da je Hafiz bio arif i da je sebe smatrao arifom. On je bio veliki protivnik sufizma kao profesije, koji je u to vrijeme već postao izvor zarade pojedinim samozvanim šejhovima. Hafiz zato sufije svrstava u dvije skupine, dobre i loše:

*Vrijednost sufije nije sve neukaljana čistota,
Hej, puno je hirki što Vatru zavređuju.*

Međutim, s obzirom na činjenicu da arif u to vrijeme još uvijek nije postao oznaka za profesiju, Hafiz nikad ne kritikuje arife, već ih u svakoj prilici hvali. Sufije negdje hvali, a negdje kudi jer po njemu, postoje dvije vrste sufija: sufija koji je istinski arif i sufija koji koristi vjeru da bi zaradio. Uglavnom, nema sumnje da se Hafiz smatrao arifom, a uz to je i koristio sve irfanske termine.

Prema njegovom rasuđivanju, u stvaranju i trajanju svijeta nije moguće primijetiti neuravnoteženost, greške i slično. To je jedan od temelja Hafizovog pogled na svijeta i on na više mjesta ukazuje na tu činjenicu, naprimjer u poznatom gazelu:

*U krčmi magova vidim Božiji nur.
Gle čuda, kakvo svjetlo i gdje vidim!
Želim iz solufa ljepotica miris raspršiti,
Razum je daleko, sigurno je neka greška.
Izgaranje srca, suze što padaju, jutarnji uzdah, noćni plać,
Sve mi od Tebe milošću se čini.
Svakoga trena Tvoja mi slika maštu uzburkava,*

*Kome da kažem iza ove zavjese šta vidim?
Od tibetanskog mošusa i kineske mirisne kesice
Niko ne vidje ono što svakoga jutra od zefira vidim.*

Do stiha u kojem kaže:

*U kružnici nema ni jedne tačke odstupanja,
Ja to bez pogovora čvrsto vjerujem.*

To je irfansko tumačenje filozofske izreke: "Nije moguće ništa bolje od onoga što već jeste." Drugi gazel započinje stihom:

*Sinoć iz džamije moj šejh u krčmu dođe,
Drugovi moji, nakon ovoga šta nam je činiti?*

A u nastavku stoji:

*Lijepo lice ti znak nam milosti otkri,
Otada više osim milosti i dobrote ne poznam.*

Dakle, Tebe, koji si Apsolutna Dobrota, ne možemo zamisliti, osim kao dobro. U narednom gazelu Hafiz pozuće:

*Kad čuješ riječi duhovnjaka, ne reci: Greška!
Ne poznaš im govor, dušo moja, greška je u tome.
Glavu ka Dunjaluku i Ahiretu ne spuštam,
Sačuvaj Bože ovih fitneluka što ih u glavi imam!*

To znači da tragam za Bogom, a ne za Dunjalukom i Ahiretom.

*Ranjena srca u meni ko je?
Ja šutim, a on dere se i vrišti.*

Kaže:

*Nikad nisam obraćao pažnju na Dunjaluk,
U mojim očima Tvoje lice je prijatnije.*

Jedan gazel započinje ovim stihovima:

*Bulbul u kljunu šareni list ruže držaše
I u tom stanju glasom tužnim cvrkutaše.*

Potom stiže do stihova u kojima kaže:

*Ustani da dušu žrtvujem na peru onoga slikara,
Što sve ove čudne slike držao je u kretnji šestara.*

Na drugom mjestu, u jednom dijelu panegirika, kaže:

*Nebeska kugla u cijelosti na putu je pravde,
Budi sretan, jer zalim neće stići do cilja!*

U istom kontekstu je i ovaj distih:

*Gdje je arif što jezik cvijeća zna?
Da kaže zašto odlazi, i ponovo dolazi.*

Dakle, arif poznaje tajnu postojanja i ništavila, dolazak i odlazak svega što postoji. Ostali ljudi se pitaju zašto stvari dolaze i odlaze, da bi nestale zauvijek, dok arif poznaje tajnu toga.

U Hafizovom opusu postoje i stihovi za koje neki tvrde da u njima Hafiz izražava protivljenje zbog stvaranja. Smatraju da je Hafiz razmišljao o stvaranju, nakon čega je video stvari koje nije trebao vidjeti, a koje su inače nevidljive i zavređuju kritiku. Međutim, koliko god je tražio odgovor bilo kod filozofa bilo kod mudraca, nije ga našao, nakon čega se, okrenuo bohemstvu, pijanstvu, raskalašenosti i veličanju sadašnjeg trenutka. Navode da u nekim stihovima Hafiz otvoreno kritikuje stvaranje. U tom kontekstu poznat je gazel koji započinje stihovima:

*Sufija ako s mjerom vino pije, prijatno mu bilo!
U protivnom, neka se kloni i pomisli na to!*

Zatim dolaze veličanstveni stihovi o kojima je, kako sam čuo, Dželal Davani, istaknuti filozof i mislilac, napisao risalu. Ja je nisam video i možda još uvijek nije objavljena.

*Šejh nam reče: Pero stvaranja pogriješilo nije,
Svaka čast čestitom oku što greške pokrilo je!*

Ovaj stih tumače na sljedeći način:

Moj šejh i učitelj (Hafiz na mnogo mjesta spominje svoga šejha, i to u veoma pozitivnom kontekstu) rekao je da “pero stvaranja” nije počinilo nikakvu grešku, dakle, nema ničega što nije trebalo biti. “Svaka čast oku koje pokriva tuđe greške!” Dakle, prema Hafizu, postoji greška, no šejh poziva da se greške sakriju. Po šejhu, ničije greške ne treba otkrivati. Oni koji stihove tumače na taj način, povezuju ih sa stihovima kao što je:

*U kružnici nema ni jedne tačke odstupanja,
Ja to – bez pogovora – čvrsto vjerujem.*

Kako je moguće ova dva distiha povezati? Odgovaraju da je Hafiz neko vrijeme mislio na jedan način, a kasnije na drugi. Dakle, ne sumnjaju da su ovi stihovi u koliziji, ali to opravdavaju različitim razdobljima Hafizovog života i mišljenja. Međutim, postavlja se pitanje koje je stihove izrekao prije. Ove ili one?

Jedan od onih koji Hafiza poredi sa sobom, tvrdi da je te stihove ispjevao u kasnijim godinama života, jer je u njima izrekao riječi kufra, a da je to učinio za života Šaha Šudžaa, koji mu je jednom prilikom prigovorio: “Ako je muslimanstvo ono što Hafiz ima / Ah, ako nakon danas sutra ima!?” – prigovorio bi mu i za navedene stihove. Stoga je jasno da te stihove nije izrekao za života Šaha Šudžaa. Kada ovu tvrdnju analiziramo u skladu sa razmišljanjem arifa, onda je odgovor veoma jednostavan i jasan. Prema arifu, nema nikakve greške i ne može je ni biti. Kako? Arif vidi svijet kroz Boga, odnosno odozgo, nasuprot filozofima i običnim ljudima koji ga vide odozdo. Onaj koji svijet vidi odozdo, bez sumnje ga vidi u dijelovima i parcijalno, tako da ne može vidjeti cjelokupan Univerzum. U jednom kompleksu vidi samo dijelove i na temelju njih želi prosuđivati, ali kada posmatra cjelinu, dolazi do drugačijeg zaključka. Naprimjer, uzmite najljepše lice. Prekrijemo li čitavo lice, ukazat će se samo zubi, bez ikakve razlike u odnosu na glavu mrtvaca. Takav prizor izaziva u ljudima strah. Zamislimo da se vidi samo jedno oko ili obrva. U slučaju kada vidimo samo jedan dio, naš um projicira i ostale dijelove cjeline i ne dopušta da viđeni prizor izgleda ružno. Međutim, ako čovjek ne obrati pažnju na dijelove koji se nalaze iza zastora, sigurno neće vidjeti ono što po sebi omogućava da bude viđeno lijepim. Kad se ljepota ukaže u cijelosti tako da je sve vidljivo, onaj ko gleda odozgo ima potpun pregled, a onaj ko gleda odozdo nepotpun. Prilikom nepotpunog viđenja dolazi do greške, a kada viđenje

bude potpuno, onda nestaje sve ono što je bilo pogrešno kod nepotpunog viđenja.

Hafiz je imao običaj govoriti konotativno, što je priča samo za sebe. Međutim, namjera mu je bila da kaže da prilikom upotpunjene viđenja nema nedostataka ni grešaka. Šejh znači savršen, što aludira na gore izneseno. Dakle, nepotpun i nesavršen vidi nedostatak, dok ih potpun i savršen ne vidi. Zašto ne može vidjeti nedostatke? Zato što vidi sve zajedno, cjelokupan univerzum, a u cjelokupnom univerzumu nema nedostataka. Cjelokupan univerzum je, prema Hafizovim riječima, manifestacija Božijega bića, sjena Božijega zata i, kako to arifi kažu: "Sjena lijepog je lijepa, a lijepa sjena lijepo vidi". Onaj ko vidi djelomično, ne može vidjeti sliku ljepote. On vidi samo dio slike. U narednim stihovima Hafiz pjeva o izuzetno pozitivnom i lijepom viđenju univerzuma:

*Oko mi ogledalo za njene nausnice i ben posta,
Neka mi usne okrilje i ramena njena ukradu!*

Dakle, sve što vidim svojim očima samo su njene nausnice i ben. Ovdje aludira na stihove:

*Svijet je k'o nausnice, ben, oko i obrva
Gdje svaka stvar na mjestu svom je lijepa.
Mahmurni i ugodni narcis sa zjenicom
Krv ašika ako iz vrča popije, prijatno mu bilo!*

Međutim, stihove: "Šejh nam reče: Pero stvaranja pogriješilo nije", najviše su koristili oni koji Hafiza smatraju materialistom, ali mislim da smo na to pitanje već odgovorili.

U nekim stihovima Hafiz kao da hoće da kaže da je pokušao putem nauke, filozofije i teologije odgovoriti na pitanja

koja ga muče, ali nije uspio i to ga je razočaralo. Zato je odlučio ostatak života dobro iskoristiti, te se koliko je moguće posvetiti zabavi, dokolici i uživanju. Takav je stih:

*Pričaj o pjevaču i vinu i manje tragaj za tajnama vremena
Jer niko mudrošću ne riješi, nit' će riješit' zagonetku ovu!*

Spomenuti gazel započinje ovim stihovima:

*Osvoji li Turkinja iz Širaza srce moje
Samarkand i Buharu dajem za ben crne boje.
Moja nepotpuna ljubav ne treba dragoj,
Voda, boja, ben i nausnice ne trebaju licu lijepom.*

U prvom stihu želi reći da ljepota drage osobe nema potrebe za ljubavlju drugih. To je ruža kojoj ne treba cvrkutanje bulbula. Bog je stvorio stvorenja i nije ovisan o njihovom ibadetu.⁷³ On je sasvim neovisan o našem ibadetu, našoj ljubavi i svemu drugom.

*Moja nepotpuna ljubav ne treba dragoj,
Voda, boja, ben i nausnice ne trebaju licu lijepom.
Od one ogromne ljubavi što Jusuf imade znadoh
Da će ljubav izvući Zulejhu iza zastora čednosti.
Ako vrijedaš ili pak proklinješ, ja dovu činim;
Gorki odgovor pristaje slatkim rubin-usnama.*

Znači, ako nas otjeraš, to nas neće rastužiti. Drugim riječima, želi kazati da će i u nedaćama i patnjama biti strpljiv i zahvalan.

⁷³ *Nehdžu-l-belaga*, hutba 191.

*Dušo, slušaj savjet, jer od duše više vole
Mladi sretnici savjet staroga mudraca!*

Kakav savjet?

*Pričaj o pjevaču i vinu te manje tragaj za tajnama vremena
Jer niko mudrošću ne riješi nit' će riješit' zagonetku ovu!*

Šta Hafiz želi kazati? U desetini drugih stihova ukazuje na isto. Naime, on daje prednost duhovnom i irfanskom svijetu u odnosu na svijet filozofije, te putu ljubavi u odnosu na put razuma. Hafiz nije jedini koji je govorio na takav način. Svi arifi su tako govorili i upravo u tome leži razlog sukoba arifa i filozofa. I filozof i arif žele shvatiti tajnu svijeta i spoznati pravu istinu, ali filozof nakon dugog niza godina dolazi do zaključka: "Jasno je da ništa nije jasno." Ova izjava se pripisuje Fahrudinu Raziju ili Ibn Sini.

*Srce iako u ovoj dolini stalno traga,
Iako jako tragaše, ništa ne sazna.
U srcu mome hiljadu sunca zasja
Na kraju savršenstvo čestice ne dozna.*

Hajam kaže:

*Oni što ovladaše znanjem i čestitošću
U svim naukama svijeća drugova postaše.
Iz mrkle noći ove put ka danu ne nađoše,
Rekoše: "Legende, izmišljotine" i zaspase.*

Arif želi reći da grijesi onaj koji misli da uz pomoć filozofije i nauke, tj. uz pomoć razuma i razmišljanja može spo-

znati svoje postojanje ili tajnu egzistencije. Treba ići putem ljubavi, dakle slijediti irfan i tarikat. Na putu razuma čovjek stoji u mjestu, dok na putu ljubavi čovjek svim svojim bićem stremi ka Bogu. Zato Hafiz poručuje:

*Pričaj o pjevaču i vinu te manje tragaj za tajnama vremena
Jer niko mudrošću ne riješi nit' će riješit' zagonetku ovu!*

Također, arif ne traga za tajnom vremena, nego za suštinom. A kada nađe suštinu i dospije do Boga, On će mu otkriti tajnu vremena. Prema tome, uz navedene stihove treba pogledati i ove:

*Moja nepotpuna ljubav ne treba dragoj,
Voda, boja, ben i nausnice ne trebaju licu lijepom.*

Kad uzmemo u obzir sve što je rečeno, možemo li prihvati da je istina ono što razni komentatori pripisuju Hafizu?

Hafiz je na ovu temu napisao mnogo gazela i po ovom pitanju razilazi se sa dvije glavne skupine. Ponekad se obraća filozofima tvrdeći da čovjek s filozofijom neće nigdje stići, a ponekad se obraća isposnicima tvrdeći da kruti asketizam neće donijeti nikakvu korist. Jedino ispravan put je put ljubavi. Tako u jednom od stihova kaže:

*Ništa od tajni postojanja saznati nećeš
Dok izgubljen ne postaneš u krugu mogućeg.*

“Izgubljenost” označava izgubljenost i izbezumljenost zaljubljenika, odnosno ljubavno ludilo. Dok ne kreneš ovim putem, nemaš mogućnost da spoznaš jednu od tajni postojanja.

Ponekad se obraća isposnicima:

*Odlazi, umišljeni zahide, jer od mojih i tvojih očiju
Tajna ovog zastora skrivena je i skrivena će ostati!*

Kada kaže “ja” i “ti”, ne misli na sebe i sagovornika, nego na sve ljude. U mnogim pjesmama Hafiz ističe da samo arif može spoznati tajne.

*Tajnu iza zastora od pijanih bohema traži⁷⁴
Jer to stanje nema zahid visoka stepena.*

Na ovu temu Hafiz je napisao veliki broj stihova kojima želi istaći da samo arif može razriješiti tajnu svijeta i postojanja, dok uz pomoć filozofije i zuhda nije nigdje moguće stići.

Arifi su se oduvijek sukobljavali sa ovim dvjema skupinama: krutim asketama, posebno sa licemjerima, i sa filozofima.

Čovjek u irfanu

Sljedeće pitanje kojem irfan posvećuje veliku pažnju jeste pitanje čovjeka. Dosta se raspravljalo o irfanskom viđenju čovjeka kod Hafiza. Arifi se i po ovom pitanju razilaze sa filozofima. Čovjek ima veličanstveno mjesto u irfanu i on je, sufijskim rječnikom, savršeni i potpuni odraz Boga, tj. ogledalo koje u potpunosti prikazuje Boga. Sufije čak idu dотle da čovjeka nazivaju makrokosmosom, a svijet mikrokosmom. Kada Hafiz želi reći da je čovjek savršeni prizor Božjih imena i sifata, čovjeka naziva “Džamšidov pehar”, korišteci legendu u kojoj se pripovijeda da je legendarni iranski

⁷⁴ Kao što kaže: “Jer niko mudrošću ne riješi nit’ će riješit’ zagonetku ovu!”

vladar Džamšid imao ogledalo u kojem je mogao vidjeti sav svijet. Kada bi pogledao u pehar, mogao je vidjeti šta se dešava na bilo kojem kraju svijeta. Ovdje Hafiz želi reći da je ljudsko srce, odnosno ljudska duša upravo taj “pehar svjetokaz”. Ukoliko čovjek zaroni u svoju unutrašnjost, ukoliko mu se otvore vrata ka nutarnjem, iznutra će moći posmatrati sav svijet. Unutrašnjost čovjeka je kapija ka cijelom svijetu i egzistenciji jer se tu otvaraju vrata ka Bogu i Istini, i kada čovjek vidi Istinu, onda može vidjeti i sve drugo. Na ovu temu Hafiz je napisao jedan od svojih najboljih gazela:

*Godinama srce od mene Džemov pehar iskaše,
I ono što sam imaše od drugih tražiše.
Dragulj što izvan školjke Univerzuma je⁷⁵
Od izgubljenih na obali mora tražilo je.
Bog u svim stanjima sa zaljubljenikom bî,
On ga ne vidje i izdaleka Boga dozivaše.⁷⁶
Problem svoj predočih starom magu sinoć,
Da on mi riješi ovu zagonetku tešku.
Vidjeh ga radosna, vesela s vrčem vina u ruci
I u onom ogledalu stotine vrsta posmatraše.*

“Vrč vina” bez sumnje označava njegovo srce. U tom slučaju značilo bi da stari mag gleda i istražuje svoje srce.

*Rekoh: Ovaj pehar svjetokaz kad ti dade Mudri?
Reče: Onoga dana kad ovaj šarenim krov sazda.*

⁷⁵ Znači Bog.

⁷⁶ Pitanje: U stihu “Dragulj što iz školjke...”, smatra da je Bog izvan cijelog Univerzuma, ali u narednom stihu kaže: “Bog u svim stanjima sa zaljubljenikom bî.” Nije li to paradoks? Odgovor: Ne, Bog nije unutar Univerzuma, ali je srce izvan Univerzuma.

Iz ovih stihova može se zaključiti na šta misli Hafiz kada kaže vrč, stari mag i sl.

*Sve ove trikove kako bi razum ovdje činio,
Samirija naspram štapa i bijele ruke šta bi činio?*

Ovim Hafiz potcjenjuje razum u poređenju sa ljubavlju. Šta razum može učiniti u odnosu na nju? Razum je Samirija, a ljubav je Musa.

*Reče onaj drug što vješala s njim uzvišena postaše,
Grijeh to mu bi što tajne razotkrivaše.*

Hoće reći da je Haladž stigao do tajne koju poznaje “stari mag”. On je prestao biti on sam kada je rekao “ja”. Onda to nije bio Haladž, koji je izrekao “ja”. On je bio Božiji zat koji je rekao “ja”, no ljudi to nisu mogli trpjeti. On je otkrio tajnu koju nije trebao otkriti, te ga je Božija ljubomora odvela na vješala. Kada kaže “grijeh”, misli na njegov grijeh kod Boga, a ne kod ljudi.

*Reče onaj drug što vješala s njim uzvišena postaše,
Grijeh to mu bi što tajne razotkrivaše.
Milost Ruha svetoga ako opet⁷⁷ pomoć pruži,
Drugi će činiti ono što Mesih činjaše.*

Tj. ako Božija milost ponovo dođe, drugi će činiti ono što je činio Mesih. Mesih je činio čuda zahvaljujući okolnosti da je bio povezan sa Bogom.

*Onaj što srce mu ko pupoljak tajnu istine skri,
List srca mu ispunjen ovim tajnama bî.*

⁷⁷ U nekim stihovima stoji “drug”, ali je u većini “opet”.

Onaj što je skrivaо tajne imao je srce koje je bilo ispisano tajnama. O ovome je Hafiz ispjevao mnoge stihove. Pitanje potpune manifestacije Božijih imena i sifata u čovjeku predstavlja jednu od ključnih tema irfana, čemu je Hafiz posvetio veliku pažnju.

Čovjek prije stvaranja

“Čovjek prije stvaranja” predstavlja još jednu značajnu temu kojoj irfan poklanja izuzetnu pažnju. Sa irfanskog aspekta, čovjek nije zemaljsko stvorene, što je suprotno materijalističkom gledanju i mišljenju nekih filozofa, koji smatraju da je priroda postojala oduvijek, te da je čovjek nastao na temelju akcija i reakcija koje su vladale u njoj. Također, shodno ovom mišljenju, ljudska duša je rezultat istih dešavanja. Po mišljenju arifa, čovjek je prije stvaranja već imao domovinu, ali ne – kao što Platon misli – da je ljudska duša prije stvaranja u ovom obliku i formi obitavala u drugom svijetu, kao ptica koja dode na odabranu mjesto i tu sagraditi gnijezdo. Želi reći da čovjek potiče iz drugog svijeta. On je zraka koja je došla odatle i ponovo će se tamo vratiti. Ovo se, također, često susreće u Hafizovim gazelima. U nastavku ćemo navesti nekoliko primjera. U jednom od gazela Hafiz kaže:

*Na ova vrata zbog slave i položaja ne dođosmo,
Zbog teške nesreće ovdje utočište nađosmo.*

Ovo je aluzija na priču o hazreti Ademu, a.s., njegovom grijehu i progonu iz Dženneta.

*Putnici smo puta ljubavi i od granica ništavila
Do prostora postojanja pređosmo sav ovaj put.*

Rekli smo da arif cjelokupnu egzistenciju smatra proizvodom ljubavi. ("Bio sam skrivena riznica, poželjeh da budem upoznat, pa stvorih stvorenja.")

*Zeleniš nausnica tvojih vidjesmo i iz vrta džennetskog
U potrazi za ovom ljubav-biljkom dođosmo.*

Došli smo odatle ovamo.

*Sa ovakvim blagom, čiji je rizničar Ruhul-Emin⁷⁸
Na prag vrata vladara prositi dođosmo.*

Istovremeno, došli smo ovdje da postanemo savršeni, da djelujemo i onda se ponovo vratimo.

*Sidro blagosti tvoje, o lađo uspjeha, gdje je?
Jer u ovom moru plemenitosti plivamo u grijesima.
Čast nestaje, o oblače prikrivaoče grijeha, prolij kišu
Jer u sudnicu s knjigom crnih djela dođosmo.*

U drugom gazelu Hafiz o ovoj temi raspravlja na sljedeći način:

*Otvoreno kažem i zbog riječi svojih sam veseo,
Rob ljubavi sam i od oba svijeta slobodan.
Nema na tabli srca osim elifa stasa drage mi.
Šta da radim, učitelj drugom harfu me ne pouči.
Ptica svetoga vrta sam, kako da opišem rastanak?
Melek bijah i veličanstveni Firdevs mjesto mi bi,
Adem dovede u ruševnu zgradu me ovu.*

⁷⁸ Sa kako velikim bogatstvom smo došli!

Riječi "Adem me dovede" označavaju slabost koja je uvod za uspinjanje ka savršenstvu. To je neposluh koji je rezultirao oprostom, tevonom i povratkom. Savršenstvo Adema, a.s., leži u neposluhu, ali ne u njegovom izvornom značenju. Ako neposluh ostane to što jeste, onda predstavlja pad, opadanje i nazadak, ali ako rezultira pokajanjem i vraćanjem, onda je to savršenstvo.

*Hlad džennetskog stabla, ljupkost hurija i obala jezera
Zbog ljubavi ka tvom sokaku iz svijesti mi nestade.*

Zaboravili smo sve što je bilo tamo. Sada idemo ka višim sferama. U drugom gazelu govori o istoj temi, koju posebno naglašava:

*Šta da kažem ti kad sinoć u mejhani, pijanom i skršenom
Melek iz svijeta gajba kakve tajne mi reče.
Hej, kraljevski visokoumni sokole Sidretul-Munteha,
Gnijezdo tvoje ovaj nesretni kutak nije.
Tebe sa kule Arša stalno dozivaju,
Ne znam zašto u ovom leglu zamki truhneš.*

U drugom gazelu kaže:

*Hidžab lica duše prašina mi je tijela,⁷⁹
Neka je sretan onaj tren kad s lica zastor strgam!⁸⁰*

Zaista se čudim ljudima koji na svaki način žele degradirati Hafiza i one koji mu nalikuju. Umjesto da svijest ljudi podignu na višu razinu, oni ih na ovaj način vode u zabludu,

⁷⁹ Tijelo poredi sa prašinom koja prekriva površinu lica.

⁸⁰ Napustim ovo tijelo i odem.

nemoral i propast. Tvrde da Hafiz nije vjerovao u proživljene i život nakon smrti. Šta kažu oni, a šta naš pjesnik?

*Hidžab lica duše prašina mi je tijela,
Neka je sretan onaj tren kad s lica zastor strgam!
Ovakav kafez ne pristaje milozvučnima poput mene,
Idem u bašču Rizvana, jer ptica sam one livade.*

Da bi rekao:

*Ako mi iz krvi srca miris zanosa dolazi,⁸¹
Ne čudi se jer saosjećam sa tibetskim mošusom.⁸²*

Na ovaj način želi prikazati težinu rastanka. Postavlja pitanje zbog čega je vrećica tibetskog jelena mirisna. Odgovor je zato što je jedno vrijeme bila priljubljena uz jelena. Prema tome, ako od krvi moga srca osjećaš miris mošusa, znaj da je to zbog toga što sam jedno vrijeme bio uz Boga.

*Ne misli da zlatna mi košulja jer sam svijeća,
Što u košulji mi skrivene patnje i vatre su.*

U drugom gazelu o istoj temi pjeva:

*Više od četrdeset godina ponavljam
Da od robova staroga maga ja najmanji sam.
Nikad zbog bereketa milosti starca što prodaje vino
Pehar mi prazan ne osta od čistoga vina svjetlosti.*

⁸¹ U nekim rukopisima stoji: "Miris ljubavi dolazi."

⁸² Jedna vrsta jelena sa Tibeta na pupku ima vrećicu u kojoj se skuplja miris koji ona luči. Kad se vrećica napuni, jelen osjeća veliku bol i trpi je sve dok se ta vrećica ne odvoji od pupka.

Ovim želi da kaže da je tokom perioda u kojem je prelazio put ka Bogu neprekidno primao milost, blagodat, otkrovenja i nadahnuće.

*Mjesto ljubavi i sreće čestitih bekrija
Uvijek središte mejhane bijaše mi stan.
Ne misli o meni da pijanica sam teška,
Ako odjeća mi prljava posta, al' grješan ne ostah.*

Riječi “Odjeća prljava posta, al’ grješan ne ostah” aludiraju na stanje kada je neko na lošem glasu, tj. kada je osramoćen. Ovo podsjeća na stanje trpljenja prigovora drugih, što se možda odnosi i na samog Hafiza. Dakle, predstavljati se u jednom svjetlu sasvim suprotnom od stvarnog stanja: biti dobar, ali se pred drugima predstavljati lošim. To je bio put nekih sufija u ono vrijeme. Ne govorimo o tome da li je to loše ili dobro. S tim u vezi Hafiz kaže:

*Kraljevski soko ruke vladareve sam, šta bî
Pa iz svijesti izbrisala mi ljubav ka gnijezdu?*

Naravno, ovo je poezija i može se tumačiti na više načina. Može aludirati na vladara iz njegovog vremena i odnose s njim, a može imati i irfansko značenje.

Otuđenost čovjeka u svijetu

Postoji još jedna tema koja je u irfanu usko vezana za pret-hodnu, a poznata je kao “otuđenost čovjeka u svijetu”. U irfanskoj književnosti čovjek je jedinka otuđena na zemlji. Nakon hiljadu godina, koliko arifi govore o ovom pitanju, zapadnjaci su mu tek nedavno prišli filozofski, i to na jako

prljav način. Međutim, čovjek zaista ima taj osećaj. On zai-
sta osjeća da je stranac u svijetu i da je od svega otuđen, ali
zašto? Arifi tvrde da je to zbog toga što naše stvarno “ja”,
koje je ustvari duša (ruh) – *Pa sam mu Ja udahnuo od Svoga
ruha* – potječe s drugog mjesta, gdje se treba vratiti. Njegova
domovina nije ovdje, već na nekom drugom mjestu. Prema
tome, ovdje nije njegova domovina – to domovina kamenja,
biljaka i životinja. Mi, međutim, nismo u potpunosti stvoren-
ja koja pripadaju prirodi; naša stvarnost je izvanprirodna i
metafizička i od nje su nas odvojili. Zbog toga osjećamo otu-
đenost. O ovoj temi izrečene su veličanstvene riječi.

Vjerovatno ste čuli priču iz *Mesnevije* o trgovcu i papa-
gaju. Glasi ovako: Bio neki trgovac i imao jednog papagaja
(a papagaje obično donose iz Indije). Kad je odlučio da pođe
u Indiju, pozvao je djecu, a u isto vrijeme je i papagaj stajao
pored njih. Rekao im je da poruče šta je kome volja, kako
bi im on to donio iz Indije. Svako je nešto rekao, dok nije
došao red na papagaja. On reče da ništa posebno ne traži,
osim da trgovac kada stigne u Indiju posjeti ostale papagaje i
kaže im da se njihov prijatelj nalazi kod njega u kafezu, te da
im ispriča kako mu je. Također je od trgovca zatražio da mu
prenese njihov odgovor. Trgovac je otišao u Indiju i obavio
svoj posao. Kad je htio da se vrati kući, otišao je u šumu punu
papagaja. Stao je ispred njih i prenio im poruku. Rekao im je
da ima jednog papagaja u zarobljeništvu i kakav mu je kafez
napravio. Od njih je zatražio da mu kažu ako imaju kakvu
poruku za njegovog papagaja. Čim je izgovorio te riječi, svi
papagaji su popadali na zemlju kao mrtvi. Trgovac se prepla-
šio jer je pomislio da su papagaji pomrli zbog njega. Kad se
vratio kući i podijelio poklone koje je donio sa sobom, otišao
je kod svoga papagaja. Papagaj ga je upitao da li je prenio
njegovu poruku. Odgovorio mu je da su svi papagaji pomrli

kada im je prenio poruku. Kada je papagaj to čuo, od tuge je svisnuo i pao na zemlju. Trgovac se prestrašio i rastužio zbog njegove smrti. Ali nije mogao ništa drugo učiniti do da ga izvadi iz kafeza. Čim ga je bacio u zrak, papagaj je poletio. Postalo je jasno da su ostali papagaji na taj način njegovom papagaju poslali određenu poruku. Poruka je glasila: "Ako želiš da se oslobodiš iz kafeza, moraš umrijeti!"

*Umri, prijatelju, prije smrti ako želiš život,
Jer Idris takvom smrću uđe u Džennet prije nas!*

"Umrite prije nego što umrete!"⁸³
"Izađite iz Dunjaluka srcima svojim prije no što iz njega
izađu vaša tijela."⁸⁴

Shvatio je da smrću može dosegnuti stvarni život. Dok čovjek ne napusti prirodu, nikad neće živjeti istinski život, o čemu je Hafiz na mnogim mjestima kazivao. Tako kaže:

*Ti koji kuću prirode ne napuštaš,
Kako da koračaš po sokacima istine?*

Papagaj koji je u ovoj priči došao iz zemlje papagaja, a nalazi se u kafezu otuđenosti, zapravo je čovjek koji je došao sa drugog svijeta i ovaj svijet za njega je kafez. O tome kaže:

*Ovakav kafez ne dolikuje milozvučnim poput mene,
Idem u vrt Rizvana jer ptica sam toga travnjaka.*

Arifi na upečatljiv način raspravljaju o čovjekovoj otuđenosti. Džami u jednoj od svojih pjesama kaže:

⁸³ *Biharu-l-envar*, tom 69, str. 317.

⁸⁴ *Nehdžu-l-belaga*, hutba 203.

*Srce, do kada ćeš u ovoj palači privida
Igrati se k'o djeca sa zemljom?
Ti si ona odvažna i odgojena ptica
Čije gnijezdo izvan ove palače bijaše.
Zašto si napustio ono gnijezdo
Kao mahalska ptica ove ruševine postao?
Poput Halila o svijetu jekina kazuj
napjev: 'Ne volim one što zalaze', pjevaj!*

Na tu temu Mevlana je ispjевao veličanstvene stihove. Općenito uzevši, prolog *Mesnevije* započinje naricanjem otuđenog čovjeka:

*Slušaj ovaj naj šta priča, kazuje,
Na rastanke on se žali, tuguje.*

Kakvo veličanstveno poređenje! Ovaj jecaj naja, jecaj koji je uzbukao čitav svijet i okrenuo i uzbunio sve ljude, kakav je to jecaj? To je jecaj otuđenosti, jecaj zanosa, jecaj udaljenosti, jecaj za povratkom. Ja sam jedan komad drveta. Kad su me posjekli, odnijeli iz polja trske i donijeli ovdje, započeo je moj plać. Ostao sam sâm među vama. Vi ste jedna skupina ljudi, gomila kamenja, hrpa zemlje. Ovdje nema trske. Ja se moram vratiti u polje trske, jer ovdje sam otuđen.

*Slušaj ovaj naj šta priča, kazuje,
na rastanke on se žali, tuguje.
Iz Nejistana otkad me ubraše,
zbog mog plača muško, žensko uzdiše.
Tražim srce, rastancima ranjeno,
svoju čežnju da mu kažem opširno.⁸⁵*

⁸⁵ Prepjev ovih stihova preuzet iz: *Mesnevija*, Ljiljan, Sarajevo, 2000.

Ovaj prolog zaista predstavlja remek-djelo. Međutim, dok čovjek ne upozna tajne irfana ili ne pročita irfanska djela – ali ne onako kako to rade oni koji se bave književnošću: oni pročitaju nekoliko pjesničkih divana i misle da su saznali sve tajne irfana – dok ne prostudira sva irfanska djela, kako ona o praktičnom, tako i o teorijskom irfanu, poput Ibn Arebijevih, neće razumjeti *Mesneviju* ili Hafiza. Općenito, njih nipošto mogu razumjeti oni koji se bave samo književnošću.

Mevlana je donio još jedno lijepo poređenje za otuđenost čovjeka. To je priča o slonu iz Indije. Zašto kažu da slon sanja o Indiji? Zbog toga što potiče iz Indije. To je ljubav prema domovini.⁸⁶ Kažu da slon uvek sanja o Indiji, dok je magarac nikad ne sanja, jer mu nije domovina i nema je u svojoj svijesti. Potom kaže da čovjek ima vječitu želju za povratkom, da sebe vidi strancem i svoje želje tako velikim da je svijet za njega mali, što je posljedica sjećanja na prošlu domovinu. Ono što se u čovjeku pokazuje u vidu želje je poput onoga što slon vidi u snovima. Sve što slon vidi na javi, dolazi mu u snove. Ono što je čovjek video u prošlom svijetu i što poznaje u ovom svijetu, koji je za njega poput sna – “Ljudi spavaju, a kada umru, probude se”⁸⁷ – u njegovoj duši se ispoljava i odslikava u obliku želja, prohtjeva, htijenja i otuđenosti. Kod drugih stvorenja nije tako. Mevlana zatim kaže:

*Slon čim stojeći zaspi
U snovima vidi zemlju Indiju.*

⁸⁶ Šejh Behai ima jednu kratku pjesmu o hljebu i halvi u kontekstu hadisa: “Ljubav ka domovini je od vjere”, gdje donosi distih:

*Ova domovina Egipat, Irak i Šam nije,
Ova domovina je grad što imena nema.*

Nakon toga kaže da Poslanik ovim nikad nije mislio na materijalni svijet i zemlju. Ljubav ka domovini znači ljubav ka povratku ili stvarni povratak.

⁸⁷ *Biharu-l-envar*, sv. 4, str. 42.

*Magarac nikad u snu Indiju ne vidi
Jer on ne osjeća bliskost sa Indijom.
Spomen Indije čini slon zbog čežnje,
Stoga mu se noću u snovima onaj spomen uobličava.*

Ovim se želi kazati da je čovjek proizvod prošlosti iz koje je došao. Hafiz o ovome veli:

*Visokoumni kraljevski sokole Sidretu-l-Munteha,
Gnijezdo tvoje ovaj kutakjadni i nesretni nije!*

On, dakle, čovjeka vidi kao pticu koja je protjerana iz svog gnijezda i nalazi se u nekoj ruševini. Tamo je gnijezdo, a ovdje ruševina. Prema Hafizu, čovjek je ptica čije je gnijezdo vani, a ona živi u ruševini. Na drugom mjestu, koristeći izraz "divlja srna" donosi čitav gazel o ovom pitanju. Naime, ljudsku otudenost pokušava prikazati prikazujući divlju srnu, koju su uhvatili i odvojili od njenog stada.

*Gdje si ti, o srno divlja,
već dugo se znamo ti i ja.
Oboje smo sami, izgubljeni, bez ikoga,
Zvijeri i zamke i sprijeda i straga.
Dođi, da stanje jedno drugom upoznamo
Međusobne da želje upoznamo ako možemo.
Koliko vidim, ova divna dolina
Travnjaka zelena i veselja nema.⁸⁸
Recite prijatelji šta će biti,
Čovjek bez ikoga, prijatelj je stranaca.*

Samo stranac može razumjeti stranca. U istom kontekstu je i poznata pjesma Imru-l-Kajsa:

⁸⁸ Znači, ovdje nije dobro mjesto.

*Kad dva se stranca nađu, kao da su se sreli rođaci;
Svaki je stranac strancu rođak i bliski.*

A Hafiz pjeva:

*Recite prijatelji šta će biti?
Čovjek bez ikoga prijatelj je stranaca.
Možda blagoslovljeni Hidr dođe
Mubarek htijenjem riješi problem.
Možda je vrijeme odanosti došlo,
Nagovještaj: 'Ne ostavljam me samog', mi dođe.*

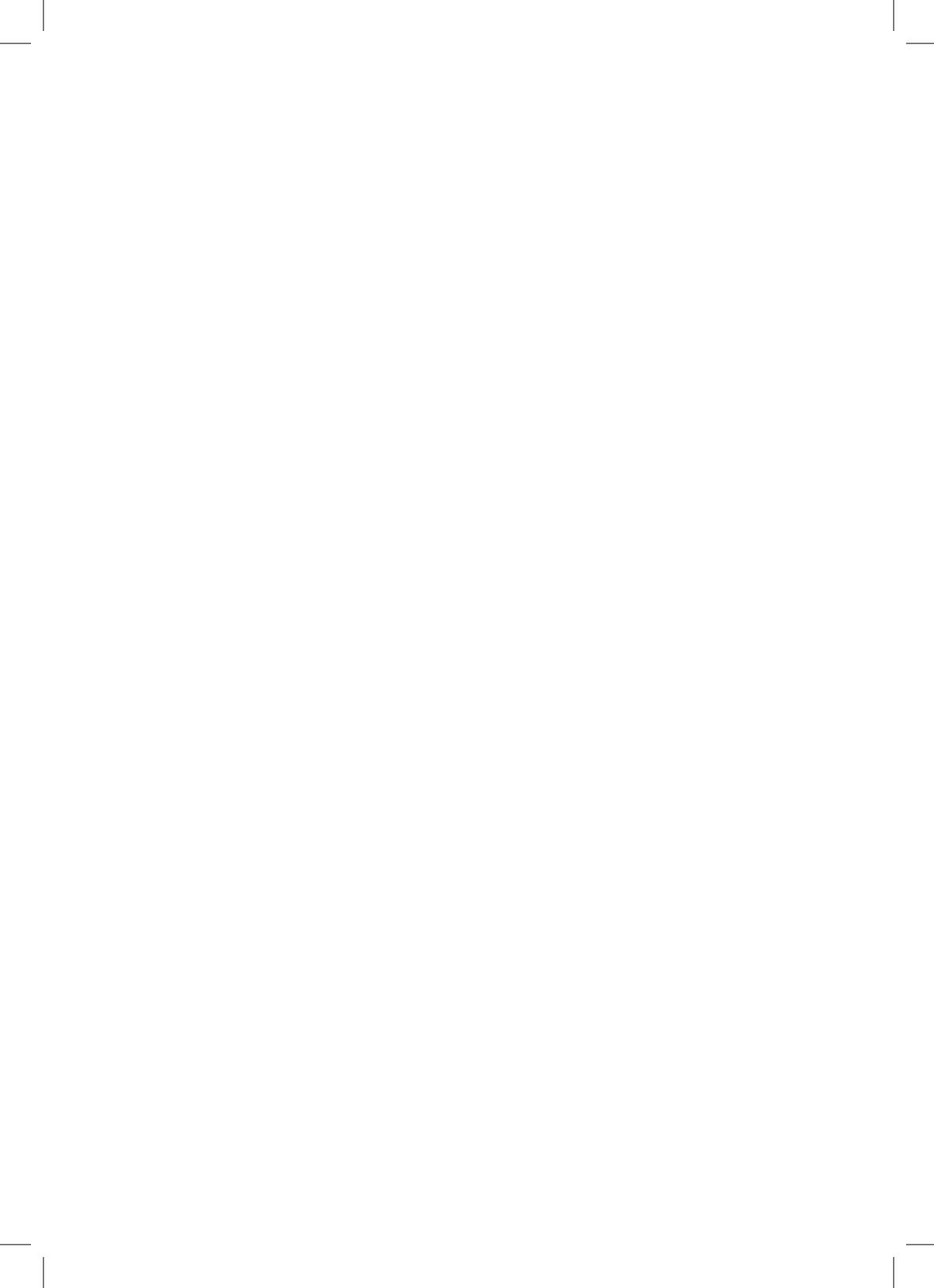
Irfanskim jezikom rečeno: Gospodaru, ne ostavljam me u fizičkom svijetu, pomozi mi da napustim Ovaj svijet! Ako čovjek ostane u svijetu materijalnog i ne uspije se vratiti metafizičkom svijetu, onda će zaista biti u izgnanstvu i otuđenosti poput Sibira:

*Koliko se sjećam od mudraca staroga,
Nikad ga neću zaboraviti.,
Jednoga dana putnik u zemlji nekoj
Ljubazno reče ubogom latalici:
Putniče, šta u torbi nosiš,
Dođi zamku postavi ako zrnavlja imaš!⁸⁹
Odgovori mu i reče: Zamku imadem,
Al' Fenksa u lovnu želim da nađem.*

Ja ne želim loviti ništa drugo, osim Fenksa, koji je kralj ptica. Znate li da je Feniks (Simurg) simbol Boga? Djelo *Govor ptica* od Attara napisano je upravo u ovom kontekstu i u njemu Simurg također simbolizuje Boga. Hafiz, isto tako, govori o Anki, koja predstavlja arapsku verziju mistične ptice Feniks.⁹⁰

⁸⁹ Dođi da napravimo zamku za lovljenje ptica!

⁹⁰ Posljednjih nekoliko minuta govora nije zabilježeno na traci.

SADRŽAJ:

Uvod.....	5
PUTEVI UPOZNAVANJA HAFIZA	7
Praktični irfan	7
Teorijski irfan.....	9
Da li je Hafiz bio arif?	15
Hafiz kroz prizmu povijesti.....	16
Hafiz kroz prizmu njegovog <i>Divana</i>	23
Prva postavka: Hafiz je bio samo umjetnik	25
Druga postavka: Hafiz je pisao pjesme u različitim stanjima	30
HAFIZ, CVIJET IZ CVIJETNJAVA ISLAMSKOG UČENJA.....	32
Jezidizam	33
Muhjiddin ibn Arebi, otac islamskog misticizma	39
Dželaluddin Rumi Mevlana	43
Šejh Mahmud Šabestari	44
Magribi	46
Hatip Isfahani	47
Šejh Behai	48
Poezija allame Tabatabajija.....	49
Hafiz je cvijet iz bašće islamskog učenja.....	51
Razlog zbog kojeg arifi koriste simbole u govoru	52
HAFIZOVA IDEOLOGIJA I POGLED NA SVIJET I IDEOLOGIJU U SKLADU SA VANJSKIM ZNAČENJEM NJEGOVE POEZIJE.....	58
Treća postavka: Hafiz je pisao poeziju u različitim razdobljima života	58
Četvrta postavka: Sve Hafizove pjesme su istovjetne i njihovo vanjsko značenje je ispravno.....	60
Peta postavka: Hafizove pjesme su istovjetne i sve su irfanske	61

Kritika četvrte postavke	63
Hafizov pogled na svijet u skladu sa ovom postavkom	63
1. Fatalizam	63
2. Pometenost.....	65
3. Nihilizam	66
4. Poricanje proživljjenja	66
Hafizova ideologija u skladu sa navedenom teorijom	68
a. Iskorištavanje sadašnjeg trenutka	68
b. Sklonost ka ženama i lijepim osobama.....	71
c. Prosjačenje	76
d. Veličanje i hvalospjev	77
 NAČELA IRFANSKOG POGLEDA NA SVIJET (1)	81
Načela irfanskog pogleda na svijet	82
Vahdetul-vudžud (jedinstvo postojanja)	86
Prvo tumačenje vahdetul-vudžuda.....	88
Drugo tumačenje vahdetul-vudžuda	90
Treće tumačenje vahdetul-vudžuda	91
Jedinstvo manifestacije	98
Ljubav i razum	103
Kruženje ljubavi.....	105
 NAČELA IRFANSKOG POGLED NA SVIJETA (2)	108
Savršeni sklad	108
Čovjek u irfanu	120
Čovjek prije stvaranja	123
Otudenost čovjeka u svijetu	127

**Šehid Murteza Mutahari
HAFIZOV IRFAN**

Izdavač
Fondacija “Mulla Sadra”
u Bosni i Hercegovini

Za izdavača
AKBAR EYDI

Lektura
ENSAR KARAMAN
SELMA FAZLIĆ

Tehnički urednik
MURIZ REDŽOVIĆ

DTP
MAHIR SOKOLIJA

Štampa
Sabah print d.o.o.

Za štampariju
ŠEĆO ELEZOVIĆ